- Title – काव्यप्रकाश की टीका
- Accession No – Title –
- Accession No –
- Folio No/ Pages –
- Lines-
- Size
- Substance Paper –
- Script Devanagari देवनागरी
- Language – संस्कृत
- Period –
- Beginning –
- End –
- Colophon-
- Illustrations -
- Source -
- Subject - साहित्य (काव्यग्रन्थ)
- Revisor -
- Author -

1. Remarks- अपूर्ण

स्म अं ग्य मादयै व पयी ग्रो क्रं व क्र मर्हं न जविशेष स्य ला म र्थ्य लभं
५५ वासुदेव स्मादायेति व दयुक्रं रा कृषि र स्छे दकारि ल स ×४ म२ ऽःखहारिले
५१ नि ल कुकाम पयी येत्म भ्यं ग्य न रे श्गोक म नि हि ते व्य गं व [illegible] वे नि कुत्यते: ल नू त्ग स्व प रं ग्यं ग्य प र म न च
वं ग्य स्ये व वा स्तं नि ष्क लं [illegible] चिस हं चे नि वा च्य म प्रकार से त्य त न दुक्रम य देवे च्य ने न ट्व वं ग्य म २
वं ग्यं यका नै [illegible] न न पो च्य न इ नि वा ह न रे ग्रा नि गि शा व ग्ग न न मो गा कु षि र च्छे द कारि ग्रों इत्य त्र न व यो पो नो २
प्रसंग: स्वा सा धा र ग्ग हू पेग्ग व स्तू ट्व ले न य च्चे ग कु षि र च्छे द कारि ते [illegible] वाच्य स्य हं ग ग त्वे न हे ना पि [illegible] वि
अं ग्य व क्ति तं [illegible] प्रधानम् ते [illegible]
५ व मेटे [illegible] नेक्षणे नो चि ग्या त रा कृ ग्यो कृ चा ने ष्य ल्य कारि गा ह र ये न म: इत्य त्र नु गा कु षि र च्छे द कारि ल्ला
ल्पं त दा दक्ष व वे चि त म सं ग्य मिति गुण म ते त्रा हा ये षो के मि ति वि भाव नी य म [illegible] ति यस्मा दे हू सं धि: लो पा ६
येवत ६ के द स्य ति [illegible] प्रपच म: य स्य ब ते ज ते रा षा व त्ता र सं धि नू न ण स्पा न उ र गत्वा न ता ग्य म: दे पो र
प त ज नि स्यां स्प रि च्छे दु श्वा ना क ल नी या नि वे द्य ता मि ति न लं पुनि द म यं ता उ नो: [illegible] न वा स्व ट यं म न:
का नू षि रो ष क लि काम द त्ता नि र्म न म [illegible] व न यं नो उ मो ग हे के यं हू स्य ये न प्र यासे ने धा तु म च्छ ति हि
न स्व रे प जन्नु वे च न क ष्य न इत्य र्थ: स्व मिति दे व ता सा र्व भो म स्य के ल हे ग ग धी शे दे वं व दे की ह रा
ज न्म षि रे व मार ष्वि: [illegible] नू ग्ग रं नि पुर सं हा रे ह री के न स्य वि [illegible] न्या न्त्र न्या न त्र त्वा र न पा नु व ने शु व ५५
व६ लो कः ५ प यो ६ ५१
य स्य स्य व्या म तं १ ह१ ५१

रहितं तानत स्मरुचिं कादि न यं प्राभूतिना पानि शयेन मलिनी भी कात् नाम्यामेणि कं स्पा नानि लात्य द्वे
तो रिंदु नील मरोः पदवीन नाम्यं गा हते प्रामोति कुचयो रं तनिनिहिता २ यं हिमवान् काक रं रत्नाएं हीं
प ध्यतां ते पव कन रेत्वे धारानु पे णा खि नं जवं नप्रा य: पिं दुपति न जल वन सं ली यते ना पानि श
या ऊर्ध्वं प्राप्नोनी त्यर्थः उदाहरणद्वयेपि कार्यनिबंधनत्वं यत् क्रम ननत्रायमिति द्वयोरपि वाच्यत्वात् इति भाव:
प्यमित्युपलक्षणम् अप्रस्तुतप्रशंसापि नेति बोध्यम् किंतर्हि तत्र च मत्कार: अतआह किंतु पु
ताराकान्ता: निरवा व सा वि रहा तु रया: श यन म् प गन स्प रा ते य म क्लि: इदं शि शिनी प त्र शयनं न दूचि ने शा य ने हृ शो गया:
कायाः संतापं वदति अनुमापयति किं स्वतपीने जघनमंगा दुमयत ऊर्ध्वं घोना गयोः पयरिधावं ननो: तेरसा मध्य
९ स्पपरिमिल नं हं चंद्रप्राप्यं न मे क्षेत्र हरितं हरि वं रा म प वं प्रक बेण निमित्थि स्य दो नु जे या र
न नु ग्र ल तेयं स्फुरनै स्मा मलः विपमी भूतेन्ता कार च न लै स्य ना ह रा मि नि इति प्रहतां कुर प्रक
न का र्य रण मं वचः गुति पाद नं मं गं तर प्रकार कम् लक्षणं परि स्फुरते पदे वेति: मंगपत
प्रधान नयाच वि व हि त्नस्पश्च कारा ति रिक्ते न चा न रे ण ह्रे प ण कं गस्पा नि घा न म प यी यो नामि राम्यं
प्रदेव न का रणा सं गम्य घ५ ना न पु हि ५५ २४
त्व म पि भक्तानां कुर विषय क्रो ल्कं तर्हि प ४ मा ने ४ यो यो क मि मा कां ज्ञायामा ह पयों यो क मि ति ४२

ननहंवधिर ५ २८ अत्राहि२ ८ रस्य

तंचेह स्वाहाहुरणेयाजने अनुपपत्तिमितिगम्यस्वराद्गुणिमारे [illegible] स्यांशंपतेरणाजनि धानानस्ववाचि
माप्रकोनर्थः अभिधानायोगादिति अप्रमारायः राजसिरसच्छेदकारीतिवाक्ये देवइति तासंपराङ्
वर्षे नाहस्वाद्रेणानवकाशित्वेन प्रकारांतरेणापि धीयतइतिनवक्तुं शक्यम् धर्मिणोगतु
देवस्य प्रकारान्तरेन यच्छद्वामिहितत्वेन तांश्यतायोगात् यस्यस्वराद्गुर्छेदकारित्वस्य वाक्ये
देवैस्त्ववाचेस्य प्रकारान्तरेणानभिधानात् [illegible] पर्यायेणाकार्यादिद्वारेणानंतम्य
माहि वेतित्वहूत्यार्थेइति अभिधानमाहेयोत्यजनं वा पर्यायाक्रमिति प्रवितयायोको इतिघा
नुस्तपुरुः अंशत्वेनावत्वाहितस्य कथितिमात्रस्थानसंघ्य विरोधान्न नहि अनुनिय छद्मानिहितस्य
विनगुवेनावाहृदेवस्यादिनोप्रतोयमानेनागवांपानेधावयन्नाहं अर्वेह नस्य: एवच्छेदरूपसोरो
कांपवाध त्वान अनवेवोनशस्यादस्यनपिणतानिभवतिन दृतोनिदहनुवह्नाहेत्वभावात् [illegible]
जनेयागस्थानेस्तितेननुशक्यतेननाहृप्रतो स्वहृवेणकार्यहत्वनवैवताहुताश्छेदप्रका
रस्यप्रतीनोवभक्तृनाविशेषणस्यादकारत्वानमपतिनवुनाच्यमानमप्र लुतेवेः
सायामसंभवात उक्तिरित्वायपेयेन्तःहरनवेवर्तकंनैकाहपत्नितिस्रवंकारणानिधयना
नियमानामंत्रेवतसनोकुरस्याख्यलंकारत्वाद्वेविषयत्वात्समेन प्रांचीनत्वदाबलत्वा
रूपंतनरेणवांगपतयो यथाश्रुतवाधकाभावादितिभावः नवाभिधाविषयेकथंयजने
तिवाच्यं वासुदेवत्वादिना ८८

हिताः स्वाजाः व्यासः प्र[illegible] यानि त्वा सप्रमुखाः [illegible] वाह्यास्य बाहाना वाहना नानो वेदनोऽधि
वाहाः वहनाधिक्रतानां वसिपु रोगारो सर [illegible] तः स्वरपुरः स्वरा उत्पमरः पवमधरे
मुवबे पानाल्लं न त्वालये [illegible] दिकाह पंचे समन्तानि पुष्कर माको [illegible] पृथ्वकारिकापुष्यास्वर्द नीयचे [illegible] धार [illegible] त्वात
ज्ञानम स्वद्वैद्वः नत्वमुखा अग्न्या हवः दिक्पालाः श्गादी वासनाधिक्रताः हिंगोवरत्वे नदिमाभेवपारी त्वात
मेना न क्रंदननरः चेदनत्स्थानीयम स्पर्शे वित्वात् मदवनस्पनारि वेनो गानामन्तलेयनस्यपुराणे बु
सं६ प्रसिद्धेः अवनत्वमनमपनि अवेनि अवक्ष्मिनो विवहां वां हन्तां अवगम्याः तिने यत्नेतिरि वाणीय
प्र१ लेनयैः आदित्यापानाल्लगुत्वादि परिपद्यः आजिहितारणिवाहां पधिस्ता नत्वा [illegible] दितत्वा साहि प्रते
पत्तोहमा नावत्तिवे वान्देन त्वा हारिविने यच्चाटेरयेने ष्ठुवगमा [illegible] दित्वर्थः साहा देव त्वा साहि विने
यत्वाघाकारेण किमिति नाम हि कुः उत्वा शंका हवं त्विति यद्वा नो विश्वाश्वविरो यत्ना भावयिदु
वनास्पवे भोमनो मवगास्ते नया विस्मृत प्रति यत्नर्थे नद्वैयरी त्यक्त्वा [illegible] मित्यर्थः च केति याद्वेवः सुरे
न पक्रत्वानि हेतया प्रस्म माज्ञा नयैवरा हुवपनं नत्व मुरानो त्वबुमा त्विं गनसा हामानु दुष्ट
पे दिला साली वि धर दिने [illegible] वनमात्रे शे पद्वकारे त्यबवः विशि नोक्त विशे यत्वा विशि वेन

सभंगाभंग श्लेषद्वयम् विसर्ग: शब्दस्य परिवृत्ति सहत्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्गतत्वावधा
४८ रणात् इति भाव: अपि समर्थ्यहादय: नैं अभिप्रायस्यार्थालंकारमध्यकथनात् अवगत
स्यापि विशेषत: कथनं मतरेण वय भूयपरिरस्तार कया तदिति यच्चप्युक्तं नागंध्यानंतरं विचमी
मांसानुगामि स्पतेतथाथ्यमाशय उत्पयेते चमत्कारश्च शब्दवादित्वाद्यालंकारत्वमिति अनुप्रासयमकादेस्तु
का ५ नेचमत्कार शब्दैकवृत्तित्वमिति नतेषामर्थालंकारत्वम् अपितु शब्दैकवृत्त्या शब्दालंकारत्वमेवेति इतिश्लेषप्रकरण
म् समाप्तमिति साम्प्रतं प्रसंगात् प्रकृतमनुसरामः प्रकृतमुद्दिश्य प्रकाराणां तासर्वविषयोपस्था: तेषामन्यतो
प्रसक्तं परं अपरस्य तत्र तिनमप्रस्तुतप्रशंसेत्यर्थ: एकइति वार्तीउत्तराल: शतेतेषु पदिषु मध्ये पश्चात् तके: शकारादि
द्वावुन्नता चेतरत्वर्थ: कार्यति कार्यप्रस्तुतेसतितद्रसस्य च: प्रतेपादनंनिमित्तेकारणे प्रस्तुते सति तुदन्य
यं. सर्वासु रसमानेप्रस्तुते सति तदन्यस्यविशेषस्य विशेषप्रस्तुते सति तदन्यस्य सामान्यस्य तत्प्रस्तुते तदंस्य
ल्प ५ हेरा स्यात्वर्थ: अन्यापादसस्यपति संबंधिपरलातंतस्त्वहेत गैरिति आवृत्ता: विमा: दृष्टान्त कथालेसानिवेशरैला त्वे
का ओमरिति: स्वापदस्यापेसवेसलास्वानेवक: स्मयतेसि हस्यपदं अस्मानेपधारयति: तदेवसामकृत्वेनसिंहसाम्यं
त्रा ५ प्राप्तत्वर्थ: [illegible] तथापिमतानेत्ते भागज्ञ
नेकेमतटस्यकाटेनेलं पूर्वं सनिनोहरेण नमेधियुस्येनादं सिंहनादं वयकरिष्यती तार्थ: अमिनयत्व वर
अकुर्वतीतिसम्बन्धंते चमत्कारे मर्त्त्वं वेथ पवांपा रत्वमर: नतरस्तित्व द्रुतिरधा शिरोपस्य

इरव्यार ग्रं ४ नस्सूरेप कासणसा२
वेधा त्रिश्च या.कं५ लि१ तं४ नदृ ४८

सोताः नेद्दपद्दे पत्ताकाः सौभाग्यानि पताकावैजयंत्यां स्यात्सौभाग्येनाटकांकायोः
रतिमर्दिनी रागमनुरागविवित्ताः सतीत्वेन पवित्राः नमस्त्रिवलीकाश्चेति न चेति पत्रिमस्य ॥१२ पु
त्यत्रे वा विपः श्लेषाम वेत २ स्वगेते नेनो न्वपः एतस्मिन्निति नवचेरेवतन्नैवर्णन ॥१॥२ २
म एतस्मिन्गिरौ वहन्त्यः सरस्यः वल्मीकेशनेगरासाध्यर्थसाहस्रदस्यति धारयन्ति विभ्रत्तानागि
रो गोहितौ सवस्त्रौ रामलक्ष्मणौ वा स्तथाभृतानि सरसीपदेनरहिताः सयुक्ताः रामाः पतयोपासा तथा ८
सेतोः लक्ष्मणः सारस वनिताः दयिताः इति विभ्रतो सरस्यः कौधिकाजलपोभावहंस्यः पवनभृतनवेगे
न्मी ७ मेकहेमांतागाकुलनलीनाः पीताः वा [illegible] किरिरसीमाधिकाः कपयोपासत्ताः पेन भवाहनुमतावेगेन नितेने वं५
सेतोमभ्युदटलुप्राविताः इति नन्वत्रापि सममिस्यस्यानुत्पार्थत्वात्साधर्म्यनिवेर्योलिक्तातोन श्लेषस्तत्रापि समविति इति ७
म्या ६ योकेशीघ्रसा [illegible] र्थसामर्थ्यवाच्वं तथा चानुपपत्त्यभावात् तन्नमूले श्लेषो संभवतीति भावः कथं तर्हि तदवग न६ घः
मस्तत्राह अर्थसौदर्यमिति विप्रावणनाव[illegible]परत्नपुच्चमल्लतेरनुसंधानात्ते चन्वय तात्पर्यमत्र इत्यभावः
नाः४ तदनु श्लेषानुसंधानंतरं तद्वलात् श्लेषवलात् स[illegible]ति साधर्म्यरूपार्थस्यत्वर्थः अर्थसम्पाभावेपि सवल का
वोलं पुरस्मेत जातसंपत्ति रुधाम्विंवमिवेत्यादिवस्तु साम्यस्य संभवादिति भावः एवकारेण श्लेषव्यवच्छेदः
तेत्र तपामेधारस्देतिजनतुताहूसायेत्राद्वयोरवश्लेषत्वदितिभावः अर्थेतिपराभेदादेकावंतगते
[illegible] फलद्वयन्यायेनैवधीवरौ वश्लेषत्वादितिभावः केचित्तु अलङ्कारसर्वस्वकारादयः उभयमपीति
गयत्वव्या २

धर्म्मार्थे ४ क ६

जि॰ १ या॰ २ प्रतिजरठाः इत्य॰ २ मार्गो गम्याः परिस्तात् ५

तथा चापूरस्तेषामभियाति यामनामसीभावः एतावतापर्वीपरभावमात्रेण तस्य सूर्यप्रकृता
४८ र्थस्य पूर्व स्पष्टः इति तत्र चापरस्तत्वेन हिता स्यस्य स्फीतपद्मश्रेया न अयं सति माघे रैवतक
मा॰ १२ वर्णनमसामगिरस्तावाद्यमति रत्नत्वं किं भूतां अल्पतकठिनाः प्रकामगर्वीस्तमित्यस्य ४ २
का॰ पर्वतव मनेमेघो व्योमाः दिक्स्तरपाणि नामगम्य स्वरूपाः परेण तासि पुग्ध्नुपहार लीढिगा
प्र जोयासुता वधूने जपापहेतुजरवाजीर्णतिं यद्बोधराः कुचाः अगम्या अङ्गे प्रकाये दिह्णिवेपा
१ इत्यर्थः सात्ता छिम्ब स्रले सनहते वरिकानस्वतनमेदिति सोबश्रीनापत्युः चंद्रस्या सन्निधौ स
६ तिमर्थमीपन्ना सूर्यकांतामंदीभूतेमगुच्यतवंतः तमः दर्शितः प्रायपृष्ठे त्वेपनतथास्य
वत दृष्टयश्लोकोपरजेदेवमस्खारसि बेविरचदानरलोः बधीपति वेद्यैः एवमर्द ... तस्य घः
१५ तिमिरातिरागद्वेषाः रंता तादृशत्वापदावरागिवेद्यवताः तेपर ... ते प्रभ गम्य =
प इतितथाच प्रेषयलेभजनाविरहादयकृतेतत्स्वीकारे क्षेषवद्बवहार सर्वेषामनुपपन्न
स्याद्इति भावः नमाइति माहयवदारकावर्णनयसाहारिकोपायवानेवद्धृमि समवलम्भी
प्रासादयंतनग्रहाणि सर्वत संवितवतः किरंतारम्परतिहेतोः चतकावजवती यत्र
वती विवितत्वि जेनारतिहेतोः रागेवहुदुवती नमन्तिवली का निशादनपदलर्पता या
गर
रति १ दिग्दंष्ट्रचक्रेल्लाकारं कारिकानरवरेरखिकेति
यादवः ८ गद्य ५ ४८

रक्तंरु प्र०ः१ ज्यौर्म्मा१ देशास्त्र= २१ २५लेरामनवेः
गृप्लेयस्त्रक

पित्ताने धृतिपर्यंपदे हरिणपदोत्तलौ ...थे: कर्दुमिर्द्ध दिशिलीमरवैर्वातैः कोणम्हते· गोकु रैः३
५२ लीभावर्वे लतानृत्तानामित्यर्थः स्मपमृमे देवोमते श्रुतिविश्व· गसावितिउदंपरोलम
लि वृद्धिचेरतत्वल्लंअनुरतेचमं डलप्रकृतिव गौविंबचराजाचंद्रोरपमुवरैः वि
रौगौश्रयथनेप्रपत्यगोदतेतिअभिनवादिते त्यर्थः ननुप्रकरणेनाभिधादि
पम्नतु श्रमदत्ता· र्दीसपदंमपत्वमेवेतिकुपंस्त्र षदत्यारावाडाह यदितिअलङ्का
रस्येति नचैवं शब्दशातिमूल वस्त्वध्वनेरु ...दश्तिवाच्यम शानिरशानिस्रत मेङ्ग
विंद्भूति कुण्डसिनरे द्रपरमेत्वयुत प्रसंदादासिपनः समात्पदारोनेदारस्त्रहत्वनप्र
निवरुद्ध पेप्रसृते सनिरादेनाभिधाणः प्रतीयमानेपि तन्मतलवस्तुविर
दोवपिबदनवतीनार्थमेवाकार्यभ्रासतृश्तिवस्त्वध्वनेरशनि शब्दशक्तिमूल
स्पसंभवातृ अलंकारस्येवरसापलम्लातृ अत्र्योन्यसंनिधानवलातृपर
स्परार्थसंबंधार्थवाचकशब्दसमभिव्याहाररूपशब्दोत्तरसन्निधिवलातृ

ए रू४ दशस्य च चर्णो व गोंपीम १
ए पर्वतेंर

४० नम्र स्तबकतिल दंवर्ण्पत्यादिविभागः कंश्चिचावांप्ये यन्वं ततत्त्वयाश्रेनः तद्वि
षय इत्यर्थः सर्वेति सर्वदा स माधवः पापात्पः गंगगोवर्द्धनं गापदंचवर हि
वतारेधतवानेति विष्णुपदे हरपदे च सउमाधवः सर्वदापापात्पया गंगाध
तवानित्यर्थः हरित्ति नम्रगे त्रिकां पतया त्राहितत्कृतामृसातिः संगाय स्यति च
दपदे हरिणा ये तेतिकमलपदे उभ्ररत शरपातेरं कीलालं रुधिरं यस्य सव
हिनी पतिः सेनापतिः तथा वाहिनीनां नदीनां पतिः समुद्र इतिपदे की
लालं जले सभितो सग्रामे तन्नाशतिये नकरणाय त्यौतः वरहेन देहकर्तायिगृदरो
रुप मयमन्त्यः कावस्यूता रक्षितः नहृतः स्वपवित्रनामरहे स्यातः विभुः रामोरसस मे
मस इत्यर्थः कृष्णपदे तु काकोदरः कालिय सर्पः पूतनायारादस्यामारणा न
स्मात् इति विग्रहः नीतानामिति दयितापतिनायकस्याति तवईंताणे नेत्रेक
मलानां व नाहरणा नाच सहृ येस्य इत्यन्वयः कीदृशानां वनेजले भ्रमर एषां व
द्विपाणां तथालये भ्रमरीलेभेरमि शलीमुखः भ्रमरे रकुलीभर्वेनी तेनां
मा ध्यै नध व्यापृता ४०

६ लक्ष्ये लक्षणं संगमयति अत्र चेति [redacted] प्रतीतोपयिकजयावि
२४ ग्राह्य ३४

स्वभिप्रायेति अत्र विशेषणत्व दर्शने विशेषेति पदियप्रवर्ववलक्षणं वोध्यम तच्च परिक 10
रेतिलामिवारणार्थमयं यद्यपि दं योतरक्या वर्तकतयावे न भंग इति विशेषणाम
१८३ नप्याप्ये रूपादिसाधारणादेवं शक्ते विधेयो नियमनेन विशेष्यपदत्वमभिमतं न
वोध्यम अस्यदिग्ध मुदाहरति लक्ष्ये लक्षणं संगमयति अत्र चेति कालिन्द इति
राजानप्राते कोवेसतिः नवगुणानवत्तु कालिन्दः शेषः समर्थ इत्यधारणापि म
णवमगेपि हे हपाधिपः कार्नेकीधिः अखंडलकंदः गमयत्रगणानीता [illegible]
त्रयस्तेण षमस्तंयमं हंक्रातेगणः केति पद्मो महदं तरंस च यतः सदस
मस्त्वादी मादिना सहसे बहुत्व सहस्र नयनत्वयोः रूगरः अत्र
नेकेषां विशेष्यपदानां तन्यदभिप्रायगर्भत्वं वशेषः इतपठकरांड्रारप्रवा
णम प्रेषलक्षणतिनानार्थेतिनानार्थस्य शेषस्य शाब्दस्य संप्रत्ययोपोज

कं४

त्वेन कथं नु मतत्र्यद्द एवं निश्चेति ताहृशेति साभिप्रायेत्यर्थः दोषभावेनेति
ये २ पुष्टार्थस्य दोषत्वाभावेनेत्यर्थः उद्भूतालङ्कारसंपत्याप्तस्य हृदयवैमख्यरूप
दूषकताबीजाभावादिति भावः वि॰ तिप्रमत्त्वादिति परिकरत्वोपपत्तेः परिकर
स्यालंकारत्वोपपत्तेः तत्र दोषस्याप्रसक्त्या विच्छित्तिविशेषस्य तत्प्रभावप्रयुक्तत्वं से
भावितत्त्वप्रयोजनकेन मलङ्कारत्वमावश्यकमिति भावः यमकस्थले उदाहरति वयति
नन्दा देवता मतिना मयद्यिमजेत अर्था देवतान्तरं पूजयेत् तु त्तदेभयतः लोकदृ
यात् त्वं वतेत्र स्पष्टे अपापमपि अनुवर्तते प्रवृत्तिकालजं देवता तत्राह वयं च न वत्ता
प्रशासव न पु नदितिप्रमताणो वर्द्धिनगरेशो वसदेवतकाः देवतसहितताः स
एवास्माकं देवतमित्यर्थः अनेन वता अनन्तवेण अद्दि उद्दाहृदे एकिं प्रयोजनन
मितिशेषः अद्दिदेवारोरः अद्दिदेवारोरे सर्वे इति विष्णुः नन्वेवं सति
तत्रैवालङ्कारता स्यात् न तु संधावकालेति तोन्त सद्दसाद बत ग्राह्य एवं

नं ४

सेवते ५ इत्थियावत्तू ५

द्वि१२ क्षौर

ति विकितिविशेषेति दोषाभावप्रयुक्ता विकृतिमात्रे त्वर्थः ननु यम
का हावषिता इत्या विकितिविशेषेर्मनाभावा वि त्तिसामान्यं तु यपे दस्य
दोषाभावेनापि उपपन्नमस्याप त्काल प ऐदस्तस्य मं च हीनता दोषस्या
भवे नैव तदानीमपि मछौच कर्मनुरतिशापाधानमिति र्नलिकारत्वसिद्धिर
त्यत आह स्मृति चेति मसोद्भलनभड्कमस्तुभवते रा द्मादेमालेभुभेहासो
पानपरं परंगुरिरुता कोतालपाल कृतिः अघाराधनतो षितेनविभुनाय
पमत्सयपि सवा लोकोद्वै दिति यो नवनाममनिमहत्ता मोहे नैथीपामदे २६मा
देमेतस्यमहमोरते लैरुखाले दिव्वरखालोको द्वै दनी त्वेकपदा थैंहि
तुरतिकाध्वलिंगमले कारत्वेन यथास्वी कृते ननु निर्देष्ट तु दोषाभावमात्र
१०२ तथा विशिष्टतिविंषस्याभवसिद्धत्वात्तथेत्यपिरतभावः इति परिहारप्रकरणम्

खा=४ धि=४ कोष्टे३ कृ५

८५

त्वेधां न सच वांछितवान् इत्यनेन नाहं तद्बुता शिवः गणाव्यौ वेत्ति सुत्रामित इंद्रे गर
स्पदे पाकोना संद्रत्यनेन ना हे वाक्यद्वि रिति च व्यज्यते अतो बुद्धादाहरणे वेलदाणं
दर्शयति तवेत्यादिना एकैके पकरस्य त्वेरोषस्य कमेव समनंतरयोः प्रत्येकमेव वि
न ४ शेष्य प्रति तत्वात्व यो मध्येपि प्रकाल्तिया यगर्भारहित एकाधिकाले याय दर्व कालि
वाक्यार्थेति नवासत्वमित्यादि निबेधवाक्यार्थबद्धस्यात्त रीत्या हेतुत्वेनो तिमन्व
क्यार्थे विशेषणत्वादित्तिभावः तेषु तोदाहरणेषु ध्वनि यवदेशः तिभावः वन्वी
वमत्वियथा प्रचलता स्यन्दिः शेषत्वदित्यादि ध्वनावत्ति म्याक्रिस्य तत्राह
गंगत्वा मेतत्स्वेति वाच्योपस्कारकत्वादेवेत्यर्थः परिकरत्वात्तं तथा च वरकरपद म
न ४ हिमनप्रवक्तार्थोपपादकत्वस्यैव गर्वविशेषणस्य लाभान्नात्तित्याहिरतिमवः
गुणत्वार्थेति भावप्रधानमन्तत्वादिति गर्वेर्यः कदोमाह तपनरुतोर्ु
गोम्या इत्यादिना अर्थे का एके रात्तत्वादित्यर्थः कथंत दित्ते रेवास्यालंकार
ध्वनि व्यवहारः न त्रहि नमाह नापहरण इत्यादिना नापहरणे इत्यादि सङ्गम्यं न च नु पयस्स
वाच्य इत्यनेन सामानाधिकरण्येनान्वयः उपस्कारकत्वादिति तथा चापरांगत्व उगणीभू

रत्नपूस्य रेत्तो विभूत्रादीनां निधानस्य स्थानभूतस्य कृत्तबुस्य उत्तमान्
यानादिवेत्तो पर्वतनाशकस्य शरीरकस्य तिनैदायाके कृतेतत्तदर्थतत्तसं
रदात्तश्च सेतिर्यवत्त विशेषणानि विह वेढ्ढौका नितस्य शरीरस्य
स्पर्शेति राजानं प्रति कोवरुत्तिः हे देवराज त्वं दूषणेनो कन्दस्य सम्
हस्य वर्णनं कर्तुं अहं कथं पाकृयां शक्तो भवेयं इत्यलयः अतत्त्ववाह व
तोहमेव रूपत्तया स्तुतं वेदं सम्हेन त्रासं अनेकपाखात्रूपवर्णन
विस्तारं तर्वन तथाच कर्ताव्यासो न भवामीति भावः तोन्ने न्मी पिताहे
जेन्मी तथाचनाहं वाल्मीकिः इति मेच्युत स्य नामे नाम्नवंनोत्पन्ने २
त्वनेन नाहं वक्ता मे खश्रतिसुमहड्ढो महामाव नामा विनतवान् त्वप
नेननाहं सहस्रजिह्वः एषाति विचित्र विचित्रो अर्थो यस्यास्तां वह

ननु ४ अप्यनेएवमग्रेपि वल्मीकतोव

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

का
प्र
११

[illegible]
[illegible]
४३ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ५
[illegible]
[illegible] म
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
शेषतोऽनृत प्रसृतवृत्तांतेने संवकारार्थः समाधत्ते तथापीति प्रथमा
शयः नाग्निसिद्धादिविशेषः ४६ ६३ ग्रा३ प्र१ व४ म५

[illegible] 18 [illegible]

[illegible] विशेष [illegible]

[illegible] ५६

[illegible] विशेष [illegible]

[illegible] विकारवयति [illegible]

[illegible]

विध [illegible] विशेष [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] नवात [illegible]

[illegible] ननु [illegible] भावात् [illegible]

[illegible] नहि [illegible]

[illegible] नि

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] समासे पदमितरं [illegible] नइ२

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

रूपमात्रविभागः वर्णद्वेषभेदोत्तरकेषमर्थः सन्नन्तकस्य पुत्रवत्संबंधः पक्षसंयोगविशेषस्य । यत्कल्पनेलक्षणस्यवदृश्यमानेन
स्वात्तुरूपतामाचरतः क्वचित्संमानरूपमंडलः स्वतस्तानिसर्गमेव दृष्टवत्सदृशः कार्यः इत्यादिसंबंधसद्वृत्तिप्रयोगेनाह विशे
षण्यताप्यवर्त्तत इति विशेषणत्वार्थं स्ववर्त्तत इत्यर्थः एवं च विशेषणमात्र सामान्यतया मनुनष्टेनानवं लक्षण
वेध्यम उदाहृतमेकवैद्यसद्भावनरूपवर्त्तमानस्य विशेषणवाचिनास्त्रिके ननु जातेनापि सामान्यस्य निवृत्तिः सेतिस
नेपरूपाविनिवर्त्तनमवगम्यते दृष्टोपनीतसमानैवचनात् प्रतिपादनात् सर्वेषां स्वरूपसामान्यमिति एवमिति प्रत्यक्षस्याद
भागः साधारणमानत्रिरूपत्वात् यत्तद्रूपत्वेनैव नवमेवस्य यद्यपि सर्वेद्रव्यपर्यवसानमात्रेण साधारणस्यतोपाधिः १
स्व उपलक्षणमिति साधारणत्वादित्यस्य विशेषणं नन्वेवं दृष्टान्त हेत्वपुष्टिलिंगेनानयकल्पमित्यत्र पूर्वोपस्कारः सेतुरिति
रूपणं नद्धनेनकोषितोननद्दत्वेस्वरूपविकान्यामियमात्रेहेतुप्रतिपादनेन्द्रस्वरूपेवेनचप तकोपलन्यामियमात्रेण
भेदाधम रूनान: त्रुहारः पुनरपुत्तवेनरूप: स्वार्थवत्त्वादिति नापिकानुमानस्यकरणत्वे नकोशालवनमेदुःख यतुक्ति
पक्ष हेत्वद्रुतरू नायाउदर्शनायानापिकृपारसामान्येनिर्णयात् साहसमाहरसहितनेनयाकेसेवसनन
नक्तीध त्याभिनवं: कथमित्याकं तथापि सवनेनियोगविनिर्णयविरुद्धत्वादिनापि नाध्यात्मकेलात विशेषण
यात्ममनाद्बलनकृत्वस्वरूपवत्तथा साक्षात्क्रीड्वैवनेनमिति: पर्यस्त: केचः कृतापवत्त रुवत्यात्तालदोपिताह
नवलिपित नयाभेरवद्वावचलाभ्याकंडलाभ्याप्रयोगात् लयवत् एतत्समेवत्वेनवक्रापुत्तेनपत्त सम्यक्लिखितस्यते:

५० वरारोरुकः क्रोधमात्तत्प्रतिमा रवेः इत्यर्थः क्रोधवशात्प्रयोजनवशात् पूर्वं पापादिरूपगाम भवैर्विरादि
मार्गे ... रस्य येन पाठक्रमस्यार्थं क्रमेणार्थं वक्ष्यामीति भावः स्थापित इति सा परा पेत तस्य भवेत तथापूर्वस्य इ
तितीतापकेनोऽस्मिसद्यो ... तर इत्यर्थः नाथतिहि नाथविख्यात्त्वं चरणनखपद्मालनजलेगङ्गारूपेऽलग्ना तेषां नखानां
कीर्तिलपाकेतकिकाः समुद्रजाताः ता एव कौतिकास्तस्य जलधेर्मध्ये नसादृता पृष्ठानि तेन सा इन्द्ररूपवधूनव
नीतस्य चन्द्रस्य पदपद्मलं चन्द्ररूपेणावस्थितानां इत्यर्थः तथा तद्वारणा तदिव्यनुतर इदं चरितिरेकः तादृशं चन्द्रनख
कौमुदीमिन्दुरित्यर्थः क्रस्यक्षेपविते ... कामिन्याः गतिसाकुमार्यरूपं चेदं ... रेणान्वयः एवं सुलपाभाव
त्वं ... तत्त्वा परमन्ते चोदिते वक्त्रचन्द्रेति तिलमात्रस्य भागो ... नमवृत साध्यते ... कठोरता
मार्दवं वर्ण्यते ततः साप सिद्धो ... दृष्टस्याये वयार्पणान्ते वलन्त इति कोऽपि कं

कः=

५२

लघ्वाहार

नानिच केटकाः शूकाः खलाप्रभंगुरा भंगशीलाः गुणाः सौभाग्यादयः तेतव [illegible] स्तुतिनिंदोसीन
स्वरूपाख्यानमात्रमितिच्छिद्रविशेषणत्वमितिच भेदः एवंचेति उक्तोदाहरणे [illegible] तः परस्यप्रस्तु
तेर्थेन स्यचिरूपत्वेसत्यर्थः विपर्ययेति यत्रराममनुष्ययोः मे शत्रे वैरं विपर्ययो दासी नाभवतिते कोदाहरे
उवर्तिं व मस्मिं निर्दिष्ट भिर्भरतं स्वनाभिर्गुरवे पेरस्तेनि दूरं कुर्वति स्यर्थः सोहमिति सोहमिति भैक्ष्याय्यवस्थान्तेरस्वापति
रूपके तासा परी [illegible] कथोपलः परोदनमिति सद्भिः कोपसीत्यन्वयः गंगेति मंगलाच्छन्नं स्यते श्री शेषः
तेषु रसि भानि निरस्ता निम्नगद्धा निष्प्रेलोहूराः केसरी मंगाधिपः सेतुस्य तस्ति स्वः हूतेतिधृतो गंभीरं र्वो
स्वसौगर्ते स्वस्या कादास्यन्नीति मावेनेति मलेविशेषणा गच्छतीति हेवपतिमास्मि [illegible] तंतपः ५७
चेनो सविघ्नो पदमाकाशं दावपदं चरणमोक्षे सदेह स्यहे पउपमते संपन्नं स्टउपदस्यमिम स्वत्वे
णामेवविधाः सतः त्वदास्य [illegible] हृदि वचेनू नलावण्यस्वरूपस्य वृत्यस्वनिचपवन्यस्यमैत्रि रस्य
प्रतिपातीत्यन्वयः मेचलिंगा [illegible] लवोनेवोभवति नायमानस्वादिमेचे सामर्थ्यादित्यर्थः मच्चस्य [illegible] तरसिद्धा
धीनुवादको वादर्हे रहोति ममोति नस हेत उक्तेते विपुनुतंतस्य प्रियाजातयः [illegible] त्वपपक्षेर्न [illegible] पा
उक्तमिति कोपीते [illegible] स्ववतति [illegible] सावदा दयगम [illegible] तीतिरत्वनंतर सम्यग्गच्छति विरजो
नदीतामनसे वाक्येनेत तत्वतउ हेतेविपुनु तस्तिभातो शारीरवति शरीरेभवः शारीरः सप
दित्यमागच्छतीति चक्षुजोस्स्त्रा × या × दित्य × ने × मागच्छति × २ ५७

संहृतं स्वस्मिन्नुलयं प्रापितमात्मास्वविला स्वरूपः प्रपंचो येनेत्यादृ प्रासकैर्दंभक्तिः श्रीविष्णोर्यस्यांतर्नोत्र
स गंतिभुवनानि विकाशमहिन्नेयथा स्तनंधया आत्मनस्थितानि तत्रतस्यांतर्नोत्तर्यो धनस्यनारदस्या।
भागमानं मन्त्रो याभांनाम्नुदः श्रीनयोनमनुभिन्ने यः पृथ्वी ति विरमालादाधेयान्तर्यदाधारस्या
धिकंनदृष्टाधिकं कियदिति अपरिमितमित्यर्थः वाक्छब्दः तावत्त्वन्न दृपं च परमेश्वरं प्रतिभ)
न्मोहोक्तिः अस्यवाधेति अस्तकेत्यर्थः अहोहेति मातिसंमाति मातुमशक्तोपरिमितः अत्र
नो॰ ८६ भुवनत्रयोदरे नत्वाधारयोः शब्दवृत्तावं स्पोरवृत्तन्त्वेनाप्रशंसनीयत्वात्तदाधिक्यव।
र्णनमयुक्तमित्याशंक्याह अत्रेति नचाशप्रस्तुतप्रशंसाशंकनीया प्रस्तुतस्याभिधानादिति प॰ १
प इत्यंचाधाराधेयान्यतरस्यतनोरप्याधिक्यवर्णनमितित्रिसामान्यलक्षणं बोध्यम् इत्याधिकालंकार
प्रकरणम् अन्यमिति यदितिसामान्येनपुंसकम् स्वापेतया सूक्ष्मादाधेयादाधारस्य सूक्ष्मताप
र्णनमन्योन्यामालंकारः मणीति मणिपंक्तिरूपा ऊर्मिकांगुलीयकं नववर्के अयविरहावस्थाया
मपमालायनेहृत्यर्थः वत्सशब्दस्य गुलिकापर्यायत्वात् अनिसूक्ष्मता आधेयभूतमालापेक्षया
पिसूक्ष्मतायदिति हेचंचलाक्षि नवमध्यभागादपियस्तेत्वं हृदूपतेनन्मृणालसूत्रमपि नव।
स्तनयोरंतरे मध्येन मातीत्यन्वयः इत्यल्पालंकारप्रकरणम् अन्योन्यमिति यत्रैपरस्परमुपकारः
स्यात्तत्रान्योन्यनामालंकारः त्रियामारात्रिः यथेति उपोद्घातः ऊर्द्धनयनः प्रपपा ... लि)

कु॰टी॰प्र॰ काव्यप्रकाशादौ नाधिकं तत्काचित् विशेषमिताँ तत्र धातोर्न तत्र कृत्वा ग्रन्थे तिरूपपालिका प्राः पश्चिनो पकारः कृतेन इत्यन्व।
६२ यः स्वाच्चालैस्त्वादिप्रपापालिकादिविशेषणम् संपादने नकरणभूतेन एवं प्रपापालिकया विपथिकस्यो
पकारः कृतेन इत्यन्वयः यत्र स्वल्प स्वावलोकनमभिलषन्त्याः इत्यत्र स्वशब्दस्य प्रपापालिकाबोधकत्वमेव।
न्याय्यम् न पाथबोधकत्वं यद्विशेषणघटकत्वेन स्वनिजादिशब्दा उपात्तास्तद्बोधकाः इति व्यु
त्पत्तेरिति केचिदुक्तम् तदयुक्तम् मुख्यविशेष्यविशेषघटकस्यैव स्वनिजादिशब्दस्य म
विशेष्य स्वमात्रगामित्वेव्युत्पत्तेः यथा देवदत्तस्य पुत्रः स्वमातरं मन्यत इत्यादौ स्वशब्दस्य तादृशपुत्रगा
६ मित्वं ननु तत्र भूतदेवदत्तगामित्वम् तत्रैव दृष्टास्पदमेव निजतनु स्वच्छलावण्य
एषसापीसंभूता भोजशोभांविदधदभिनवोद्दृष्टपादोष्मवान्याइत्यत्र वनीयोगित्वदृ तः
का॰६ दृष्टत्वे ... काव्यप्रकाशे यो ग्रन्थे चत्वे स्वविशेष्यगामित्वनियमः स्याच्चिन्ना ७मX
नाविप्राणमयपालकः स्वाग्नाकाशिनां मत्या नाममयकल्पद्रुम इत्यादौ व्यभिचारात्
नचैवं स्वदाररतानां विप्राणामहं भक्त इत्यत्रापि स्वीयदाररतानामिति प्रतीतिः स्यादिति वो
च्यम् तात्पर्यस्य नियामकत्वे नापत्त्यभावादिति इत्यन्योन्यालंकारप्रकरणम् विशेषइ
ति ख्यातं प्रसिद्धं तदृते विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिरिति छिन्नेति नभ्रा
ये नितान्तकराः सूर्यकिरणाः रात्राकादिन्य स्वाग्नेः प्रवेशाः श्रवणाद्दीपस्यत्वम् कमलमि

शशादिना कीर्त्या चन्द्रलोकत्रयं ...

ऋयजमानः उभः सुमानः कालेषु प्रस्तवकेहि विषेह विदीनायमभवति यस्त्ववायुः प्राणानुपः नस्मयसमा।
स्म२ नं जीवानवेजीविनो यथा यमभवति यस्मोऽस्पृष्टिमः लं गंधमेघवायुवीटा नाशनामनन्यचेदिपीहर
स्ताष्टोमूर्तयः वेदप्रमाणान्वितानन्वयः इत्येकावल्यलंकारः मालादीपकमिति मालादीपकेनामालंका
रः एकामिति वाक्यद्वयान्वयीत्वेनान्वितम् अनइति एतावमात्रेण दीपसादृश्यपाद्दीपकं ननु प्रागुक्तं।
दीपकालंकारः प्रकृताप्रकृतानां साहृश्यसंगमात्वेन दंडीकाराद्दिति भावः संग्रामेति कोदंडेन धनुषा
शराः समासादिताः शरैः शत्रुमस्तकं समासादितम् तेन शत्रुमस्तकेनापि भूमंडलेन नभमंडलेन त्वया
लकः समासादितः भवता कीर्तिः समासादितामित्यनुषंगेणान्वयः इति मालादीपकम् ... सार इति स
रोनामालंकारः तस्याः सु... तः ग्रंनरिति विस्मोरत्नत्रदेः ज्ञमाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी सापि विल पि५
धा७ रपिफणिनां नागानां भीमसैन्ते तेनि निहन्ति सोपि विशेषोपि लिन्योरेकदेशे तिष्ठतीति विरोधः तमपि सिंधुमं धप
कुंभयोनिरगस्त्यः चुलुकायांचकार पीतवान् अयमगस्त्योपि नभसि गगने खद्योतशोभां तनुते इदं गगनम
पिवेत्तलीयं सुंदरं त्वत्कीर्तिः कर्णभूषणं नीलोत्पलं विभातीत्यन्वयः तूलः कर्पासः प्रकृतनायोज्ञामां
प्रकृतार्थरूपायामाचायां इति सारालंकारः यथासंख्यमिति क्रमिकाणामक्रमेणोक्तानां पदार्थानां नातिर
तेनैव क्रमेणान्वयो यथासंख्यनामालंकारः चारणामिति रूपणेन धनानि यन्नन्यस्यंते न किं चारणं
प्रपन्नानि यच्चनन्यस्यंते न किं विषवन्मारयंतीति क्रमेणान्वयः केचिद्धामनादयः इति यथासंख्यम्

ग्रो मे ६

श्रो॰६ श्रं॰८ 26

पर्याय इति पर्यायेण क्रमेणानेकसंश्रयः अनेकाश्रितत्वम् न तु क्रमं एवं क्रमेणानेकाश्रितत्वपर्याय इति प
द्मानिति रात्रौ पद्मसंकोचात् त्यागात् अत एव त्यागेन पूर्वसंश्रयणात्पादेव श्रेणीति जघनवधस्तन
५४ नां कुचानां त्यजनान्मध्यभागलोभे वतेत्याश्रयति वदतः स्थलं कुचस्थाचिवनां कुचसहितत्वं धत्ते वक्रत्वं द्वि२
तीयं अत्र पूर्ववद्दोषो द्वितीयत्वावगमात्पर्यायसम्भवो ज्ञेयः द्वितीयत्वं द्वितीयरहितत्वमनुपमत्वा
३५ दैकत्वेनाध्यवसितं एवं चोदाहरणद्वये विपर्ययो धारसमाश्रयणं गम्यम् उत्तराधारसमाश्रयणं द्वावभि
सर्वत्र६ नि सर्वाधारसमाश्रयणं न तिष्ठति हे कालकूट उत्तरोत्तरविशिष्टरूपे पदस्थानेयस्थानाहृत्तीय
माश्रयस्थितिः न वक्रेनोपदिष्टस्तत्त्वयः हृदयेऽस्य स्थानमत्र वसति इति त्रेधः अथानन्तरं वृषलानां
हरस्य कंठेऽप्यधुनापुनरिति संबन्धः कुरु संकोचविकाशा मिश्रितः श्याय इति रोलंप्रायो ऽज्ञोभा
वसुधा हेमंते चरित्वा ततो वसंते नूनं धाराया सुविन्यस्य प्रति गृहीत्वेति नभानो हृद्यं वोदिग्प्रा
३२५ गत्यं प्राप्तमतिश्चानेरणा जलानां मध्ये तरंगप्रयान् गच्छति स्मेत्यर्थः विवाद इति विवक्तलसद्दृशान्त्रोदे एवव५
रागो रक्तिमा अत्र रागसुरएव रागः अत्र रागस्य भेदेप्यमेदाध्यवसायादेकत्वम् यत् एकसंबधना
शोनरमवरसंबंधे सत्येव लोके पर्यायपदप्रयोगात् श्रेणिबंधप्रकाशोदाहृतेनत्येवदृष्टान्ताश्चैवं
१ वेरावेत्यत्र पर्यायकल्पनमयुक्तमिति केनचिदुक्तं तत्प्रकाशादेव विवेच्यं इत्युदाहरणे पर्या
यसमर्थनात् अंतप्रलपनमेवोपेक्षणीयम् आलंकारिकपरिभाषितानां वादिनां लोकव्यव। ५४

श्रो॰५ इति

त्येकवचनेन एकरूपत्वेऽपि मम मात्रत्वं व्यन्य ४४ नेत्रिय तस्मादित्यादिवहुवचनेनैकरूपतव्यतिरेक इति बोध्यं इति पर्या
यः पदिव निरिति न्यूनाधिकयोग पः पर्यायवि ४५
हरविलसत्कादृश्यो किंचित्करत्वाच्चेति दिक् भेदान्तरमाह एकस्मिन्निति पर्यायेणान्यन्नवर्त्मने एकस्मिन्नाधारे
क्रमेण यद्यनेकं भवति सोऽपि पर्यायालंकारः समनन्तरं पर्यायः प्रेरेति अस्माकमित्यस्मदो द्वयोश्चेति द्वयोरपि 27
बहुवचनं पुरेत्यनेन स्तनोऽनीनकाल उच्यते नत्रापि प्रायमन्तरविभिन्नाभ्ने ततो न वितर्के त्वप्रि
यतमः वयं प्रियतमाः इदानीं त्वं नाथः पतिर्वयं भार्या इतो परं किमन्यदस्मि तिनशेषः कुलिशं वज्रं अत्र
त्वं प्रेयानि नियमः परिहृतिरलंकारः जय्याहेति कदाचित्पूर्वकं एकं शरं त्रारं मुक्ता रिपोः श्रियं जग
यो१ हेत्यर्थः नसचेति प्रवयसोऽतिवृद्धस्य जराग्रस्तधुविशेषस्य स्वर्गगतवतः किमिव शोचनीयं न किंचि
सह१ त् जर्जरं जीर्णतरं कलेवरं तस्य व्ययो रावणं नैयुद्धत्यागः तस्मादयं श्रीन्नं शरीरं त्वाय च्छेदे गृहीता द१
मित्यर्थः इति परिवृत्तिप्रकरणम् परिसंख्येति एकं वस्तु प्रति विधान्यस्मिन्वस्तुनि यंत्रणं नियमनं परि नो६
संख्यालंकारः स्नेहेति स्नेहस्तैलादिस्निग्धद्रव्यं अनुरागश्च स्थानेषु चिन्नेषु विलंघयंतीति यस्मात्कुज्ञा
यिनीपुर्यः श्रुतिः कर्णः वेदश्च वर्त्म मार्गं वक्रि मार्गः कोटिल्यं वक्राकारता च मतिः कालेन इति तत्रैव
ख्यानं शिवलिंग इति परिसंख्यालंकारप्रकरणम् संधिविग्रहप्रमाणेति संधिविग्रहयोः कर्त्तव्यता
बोधकप्रमाणेत्यर्थः इति विकल्पः व हृतामिति युगपद्भावनं न द्रुतं वहुतां गुंफो निबंधः वर्णनमि
ति यावत् समुच्चयालंकारः विभ्रमेति नायकं प्रति दूत्या इयमुक्तिः हे साधो त्वया हृदये विनिहितं प्रे
बोभ४२

कु॰टी॰ग्र मामेधानंननु अज्ञात्वं धाऽस्यंजी विधुरिता विरहविह्वलासालाधिकापछिद्दधानितदाकर्ण्यतामित्यन्वयः। किंतदि
५५ त्यपेक्षायामाह ओतेनि नि तात्यति ग्लानिं प्राप्नोति पुरुकैराग्ला यति भ्रंशति चलति भ्रमति इति नेत्र्वल्याति शा
येन मन्तव्याधाभवति गलाति खेदाति श्यायात् चुमति हीनभवति इति कासाविच्छाय नभ्रमणादीनां चान्ता।
यत्र स कमलस्य वक्त्रज्ञानं दलज्ञानम्। अहं पूर्वमिति अहं पूर्विकेत्यर्थः अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहं पूर्विका
त्विया मित्यमरः राककार्यान्वये एककार्यसाधकत्वेन समुच्चयालंकारः अहमहमिकया पास्पराहंकारेण
आभिजात्यं कुलीनत्वं समगृह्णत् कलम्। प्रदानमिति प्रष्ठ न्यं मम गृहपुन्यगाते धीदति यो लक्ष्मास त्याग्र
तुत्से को गर्वाभावः अभिमनोनि दानं धर्मकृत्याः मौनं मनुष्ठानेन सहितसभायां परेण कृता या उपकृतेः
कथनं श्रुतेशास्त्रश्रवणोस्य वे प्रयमानानां पुरुषम् अभिजातं समयतीत्यनेनान्वयः अभिजातं कुलीनं प्र
पयति कथयति इति समुच्चयालंकारः क्रमिकेति क्रमिकाणामर्थानां क्रियाणां एककारकगतानां।
गुम्फो निबंधः कारकदीपकं नामालंकारः तदुक्तं सेवक्रियासु बकीकारकस्यानिदीपकमिति सेवक ५४
हृत्तिः पत्न्युपतिसार्थपर्यस्त तिमार्गनिशालीति हे प्रविधिकन्ये भ्रमं लभ्यते दूरे कार्यधिकृते द्वारपाले
इत्यसक्तृत्वमितान् अनुएवदीनानलासमरालिरूह द्युतीनां परमपरिचितेरपांगैः कटाक्षैः पत्र्यपेतान्व
यः इति किं प्रभ्रमनिद्रालीन अनंरतः पुरेग्रले पात्राके दीव्यति क्रीडति मृगयः पुनस्तयासा। ५५

हृदयं पुरच्छदीपकस्य सर्वो क्तप्रकारेणासंभवादिति भावः। इति हि विपरीतं इति कारकदीपकालंकारः समा
धिरिति कारणान्तरसन्निधेर्वशात् कार्यस्य सुकरत्वं समाधिरलंकारः उत्कंठितानायिका समीपं गतम्
मानमिति माने निराकर्तुं प्रस्तुताः पादयोः पतिष्यन्तीमं दिष्ट्या भाग्येनेदं घनवर्जितं उदीर्णं प्रवृत्तमित्य
न्वयः सम्भावये कारणान्तरानुत्पत्तकत्वमिति हनुमन्तं विपरीतमनुत्पत्तकं त्वमिति प्रनिदं दिव्यं तत्त्वेत्यादि। ८४
नादयितुम् इति समाधिरलंकारः प्रत्यनीकमिति बलवतः शत्रोः पक्षेप दानः पालितिनिन्दनीयस्य पर
क्रमस्तत्प्रत्यनीकं नामालंकारः अनीकप्रतिनिधि तुल्यत्वात् जेयेति उत्पलाभांस्त्वजयकारिनेत्रान्तस्य
ग्रेत्किं सोऽधः कृतो निरस्कृतो भवतं मनयानदु यशिष्यितत्वात् अघस्तात्कृतोद्वेति भ्रमणः ममेति प्रवि
भूलोके ममत्वस्य ख्यातिर्याहतवान् नस्मित्वं प्रविष्टमत्र रक्तं हृदयं यस्यास्तस्याः वा तादृगियमि तुप्रवि
तित्वपि मन्त्रस्य शहिवरवलनिविष्टं नतिरेता दयामदनः नादितीति सौरांकरोतीत्यन्वयः अत्रमन्त्र हृहृद
रादिवेतिहेत्वं शेऽउत्प्रेतास्तत्वे पिनहुतक प्रतिपक्षसं वधिवाधनं प्रत्यनीकालंकारस्य विविक्तो विष यंयेसा
य इति बाध्यम् अत्र स्वमम्भाद्रभहेमपितत्वं विनिर्जितमनोभवरूपः साच संदुष्टभवन्मनोरक्ता पा। ४२
वमित्युगपद्धेशदेस्ता नापयत्यनुभावाद्विवकामः इत्युदाहृतं रावं वहेनु नेत्रत्येवगतार्थत्वेद
मलंकारांतरं भवितुमर्हतीति कस्यचिद्वचनमनादेयम् केमतिकेति नेत्रत्वं वेधवाधनापेदे
यासाताद्वाधनेविशेषादिति भावः मा भेति भ्रमरौघः स्वकीयमधुप्रवाहपस्यपनामस्यति।
ते ताः ३

कु॰ ग्र॰ नीलनेत्रकुपितेः सन्त सुधांशोर्बिंबं बलान्नमाकृष्य नत्स्वांके मध्यभागे कलंकं धुवमानतनो तीत्यन्वयः इति
उत्पन्नो कालंकारप्रकरणम् कैमुत्येनेति कैमुत्य न्यायेनेत्यर्थः काव्यलंकारसूत्रेषा र्थापत्तिः काव्यार्थापत्तिः
५६ देहापूर्ति केति दंडाकर्षलोनेट बलेविनामपूपानामाकर्ष स्य वार्थसि द्धत्त दादित्यर्थः या यतिन
स्थला वारणायेत्यर्थः अधरोयमितिबंधुजीवंबंधूकपुष्पं तन्नभाहरंबंधुभूतानां जीवानां प्रभाहरस्य यत्तु २५
नं स्वत्वराणमयुक्तं कैमुतिकन्यायस्य न्यूनार्थविषयत्वेनाधिकार्थत्वनावाप्तेः यथानवाग्रेयदिदारिद्र्यं स्थि
तं भूपछिन्नत्वन्नाहं नेः सवितृयग्र तेनमः स्यात्स्वसंशयं अत्र धनेः शद्दमहिम्नाराजाग्रेदारिद्र्यस्थितत्व
येत्तयास्थर्याग्रेतमोवस्थानं दुःशंकामेवेत्यवगतम पिन्यायसाम्पादार्थापत्ते नन्नकैमुतिकन्यायेनेः
तिकेनचिदुक्तं तत्रेदंवक्तव्यम् केनचिदर्थेनतुल्यन्याय दर्थान्तरस्या प त्ति रथापत्तिरितित्वदुक्तं लद
णमयुक्तम् काव्यार्ता सरस्वती कंठाभिति आदिकैमुत्यन्याय विषयार्थापत्ता वव्याप्तेः वादापाद ना २५
प्रतीतिरेवति नचात्रकैमुत्यन्यायतामात्रं नत्वलंकारत्वमितियुक्तम् अलंकारत्वाभियुक्तानां प्राची
नानां भूत्वहृदयतापानुपपत्तम वेणसंभावयितुमशक्यत्वात् लोकव्यवहारेपि कैमुत्यन्यायस्य चमत्
कारित्वानुभवेन तेनेवन्यायेनतस्यालंकारतासिद्धेश्च इत्यंत्वदुक्तार्थापत्तुदाहरणेवद्यमाणसंभाव ५२
नालंकारोपेत्यर्थः सूर्याक्रोचकल्पनमितियद्यर्थानिराधोक्तिन्वेनोक्तः यद्यर्थानिरायोक्तावापः
द्यापादकयोर्विपरीतार्थविश्रांतत्वमिहत्वापादकस्यसिद्धमापाद्यस्यसंभाव्यमानत्वमितिवेधि णनः
कैमुतिकन्यायस्यन्यूनार्थ ५६
ना॰ १ ना॰ १ विषयत्वेनतत्स्वन्यायेत्वाभाव ६

ताया: २ ना १ मा २ ना४

अनुत्तद्वानरमेदं साधकम् ननु तद्बहिर्भूतं याइति न तत्राव्याप्तिशंकापीत्यलं विस्तरेण इत्यर्चावत्तिप्र
से २ करणम् समर्थनीयमिति समर्थनापेक्षस्यार्थस्य समर्थनं काव्यलिंगमलंकारः अर्थान्तरन्यासवारणाय स
मर्थनापेक्षस्येति यदा त्वर्थान्तरन्यासप्रकरणे रीत्या सामान्यविशेषभावाप्रतिक्षिप्तत्वं निवेशयते तदा नोपा
वैतदि॰ देयमिति बोध्यम् दुष्करविषयत्वात् दुष्करविषयरूपत्वात् समर्थं वदसे त्यनेनान्वेतीति शेषः प्ये४
नैयायिकेति नैयायिकाभिमतलिंगस्य लक्षणतावारणायेत्यर्थः भक्तोद्भूतनेतिहबोधनम् अभम
त्विति शेषः गिरिसुताकान्तस्य शिवस्यालयः प्रासादः तदलंकारभूते सोपानपंक्ते इत्यपि संबोध
नम् हेतिदेव्ये विभुना प्रभुणा शिवेन युष्माकं या सपर्या पूजा तत्सुखस्यालोकः प्रकाशः तदुच्छेद
केनिधीयामहे वयमित्यर्थात् चिकुरेति चिकुरप्रकराः केशकलापाः विदुषी पंडिता नादम
यंतो अपुरस्कृतेनानाहतेन पुरोभागे अतिहननेन च पदार्थश्च अनेकपदार्थश्च वपुरिति पुनरुक्त
वंशिनन कापि जन्मनि कश्चिदपि दयो भवंतं तन प्रणनवान् इतीदं वपुषः प्रादुर्भावात् अनुमितं।
वल्लिन ... नतिरहितः समर्थनीयम्
नू४ संप्रति नमननतिं कुर्वन्नलकः अतनुरशरीरः अ हमगुण्यनतिमान् ... यद्वा कार्येऽत्रापि मे।
हेतुकथने नोपपादनीयम् अस्पष्टत्वात् अत्रानयोर्वा कार्ये योर्मे भेदिनीयवा कार्येऽत्रापि मे। हेतुकथनेनोपपादनीयम् ... नपसंतीभुमां ... विवदवेषणगत
लंकार इत्यस्या वाक्यत्वाहाह अनेकपदार्थावेति अत्रोदेति नपसंतीभुमां प्रतिवदवेषणगत ... ११
स्फुटस्य सर्वार्णनम् कथ्यते नयोवहोर्द्वितलचारिणोवेष स्थापनयनेत्यागेत्वरा ... अप्रग्रेप्यनतिमानि
१ र्थत्वात् अस्पष्टहेतुकम् २ तिवाकार्यं

अ॰ गी॰ कु॰ पञ्चभिपुरुषैः आक्रान्तः तत्र शोचित्वा हेतुगर्भकमेण विशेषणद्वयं तत्काले उज्ज्वलस्तु असहभावो दुःसहत्वम
५ थीनि गोपीयस्तनादहृत्कृत्य सन्तपसः अशोदात्तरुना समर्थः शैलकन्यायाः कथानांविभ्रमेषु विश्वासेषु
रतिकुशलेति ब्रह्मचर्यब्रह्मचारिविषः जीयादिति अंबुधेस्तनयायालक्ष्म्याः अधरे समास्वादं न अयम् २३
दारि जीयात् सर्वोत्कर्षेण वर्ततां नाम् कौतुहलाः समद्भुमधुनकेचित् एवंविधा गनानामान् सफलं कलयन्
जानन् यत देशः रमा धुर्ये सन्यमनस्य वैयर्थ्यानि विफलं वकलयन्निस्पर्धैः हे गोदावरी से आर्लव मध्येया
दिव्यहारविशेषणस्यान्य सर्वश्रेष्ठा स्वागत इति जयदेवेनोक्तमित्यन्वयः तावकतटी हृशान्तदीयतीरभू
ग्ग मौकलि खेवः कविः बहूनां देशानां दर्शने सहचारिणीविरक्तिभक्तिरागानांसरस्वतीबुद्धानां प्रति गमया
नयेते स्वबंधः कीदृशाम् अशोकवनमध्ये वर्तमुन्ने नजातिरराशिः तन्नाभिकमलस्य श्लेषो विघटमाने त्वचा
कारश्लेषः अविघटमानस्यानुपपद्यमानस्यार्थस्य घटकउपपादको योर्थः तस्य वर्णने श्लेषाख्यो
गुणद्वयार्थः पदार्थहेतुकं समस्तपदार्थहेतुकं पदार्थं वाक्यार्थेति द्वंद्वः प्रतीयमानोर्थः व्यंग्योर्थः प्र
तिनिर्देशात्वादिति निर्दिष्टपत्र उच्चार्यते इति निर्दिष्टाः शब्दास्तेन विपरीतार्थकशब्दत्वादि [illegible] र्थं न
स्तनाहृदयान्नीयलोचनवृत्तस्य तथाचो नयत्र परिकरालंकारसत्वात् काव्यलिंगोदाहरणत्वमपप ७२
न्नमितिभावः तयोः पञ्चनेसाध्य कोदाहरणयोस्तु स्यापितेन परिकरोपमादितं व्यपसहेतुको
दावेवानुप्रवेशादितिभावः एतदेव विवृणोति प्रतीयमानेति वाच्यसिद्धेविकास्य चितम व्यापारामाप ।

वे२ नमः ५

द्वारकत्वं न हीत्यादि नापि हूनं न हृदयमर्थः पश्वादि पदत्वं गणके ज्ञापाज्ञसाम्याभावाद् ऐर्ष्यैस्मसात्तदुपपा।
दकं स्यात् द्वात्रपरिकरसंवस्यात् नकाव्यलिंगं नत्वेवमलित्यप्रपद्धाप्रतीता विवेकित्वमात्रेणत्वा।
स्या भावस्योपपादनासंभवात् किं न तत्किंचिदपि अ रस्कृत न त्वा भावे सा क्षादुपपादक इति नत्कोटि
निविष्टं वं गंप काव्यलिंगस्य नस्योगमेव वं गंयातंरं नो क्त काव्यलिंगगम्यम र्थोपपादकमस्तीति निरा
बाधमेव काव्यलिंगमिति न नु स्वयमनोपपादकस्य काव्यलिंगस्याप्युपपादकक्रद् दृष्टमित्याशंकोदा
हरति यत्वन्नेत्रेति एतन्नाम पालकारे ग्रागुदाहृतं अनेकवाक्यार्थहेतुकेति पूर्वपादवाक्यार्थत्रय
स्य चतुर्थपादार्थहेतुत्वमिति जिते यं हेतुभावोपपादकानीति इंदीवरस्यनेत्रसमानकांतित्वं विरुदारे
शिवतदर्शनस्य देवगतकाकालादृत्यपचिनोदाल ... त्वे हेतुत्वासंभवादिति समाहितमर्थमुप
संहरति इतीति नयोः प्रभुत्वापेति मचित्कोली त्येतयोः इति काव्यलिंगप्रकरणम् प्रस्तुतवृत्तक
नयेति अप्रस्तुताभिधानं युक्तं तदप्रस्तुतवस्तुने एवमग्रेपि विस्तृत्येति स्वलस्य विस्मयं तद्रूपो दोषः
स्वस्येव वधायभवति यतो वीराणां कोपकारकं सिंहनिद्राहरी नंतर दुभंगजनस्य ध्वनिः करिलोवधा
यपश्चेत्यर्थः न तद्दर्शनात् उपमानत्वादर्शनात् नतुमहापुरुषाकृति रिवगंभीरे यमस्याकृति
रिति आदौ समानस्याप्युपमानता दृष्टेत्यत आह उपमानत्वेति इवाद्यभावात्नान्यथो भावाद्
पमानतयाज्ञ ... यः सहामंडस्येताप्रतीतेरित्यर्थः इहापीत्यपिना काव्यलिंगसमुच्चयः सनीति

कु॰ सी॰ ग्र॰ ५८

देद्भवात् प्रतीतिहार्हेत्वेन प्रयोजनत्वं गमात् प्रयोजनस्यापि हेतुत्वविवक्षया पंचमी उक्तैवेत्यलक्षणमुदाह
रणेनिश्चितयात्स्फुट्यति नागीत्यादिना इत्यादिकाव्यलिंगोदाहरणेष्विव अर्थान्तरन्यासोदाहरणेषु
प्रस्तुतस्य समर्थनार्थत्वेन [illegible] तिसंबंधः वारंवारं वारांके उपगूढे आलिंगिते सति अर्थान्तरन्यासत्वं
डिङ्गुधाः कटाक्षाः यस्याः सा आगूढप्रयोगतवती उक्तं विशेषवस्तु समर्थं सामान्यरूपेणार्थान्तरेण समर्थ्य
ति परिभ्रष्टपयोधरा एणांका सामंगेनानां सोभाग्यप्रत्यर्पणीसूत्राति पयोधराः कुचाः मेघाश्च दिवाकरादि
ति कुमारसंभवे हिमालयवर्णनम् योहिमालयः ममत्वं मदीयमत्युद्धेः शिरोमस्तके [illegible] शिखरं च स
मर्थनार्थत्वं समर्थनापेक्षत्वं अर्थान्तरन्यासे समर्थनानपेक्षत्वरूपः सामान्यस्यैव स्वतः शुद्धे
प्रतिष्ठितत्वात् संभवादित्यनेनान्वयः संप्रतिपन्नेति वक्तृश्रोतृसंमतेत्यर्थः विशेषावतरणं विशेषा
वगमे तत्र च हन्तामित्यादौ सामान्यस्येति विशेषावतरणं विनैव शुद्धे प्रतिष्ठितत्वं संभवतीत्य [illegible] मिने
णाचितम् नैकस्य [illegible] नरोरित्यादि विशेषवन्यसनम् नत्वेवमप्य [illegible] र्थान्तरन्यासे कचिदेव समर्थनापे
क्षा काव्यलिंगेतु सर्वत्र सेत्यनयोर्भेद इत्याशंक्याह किंचेति कविकुलतुल्यत्वेन। कविसमूहाध्यस्तत्वे
नतदृश्येनल [illegible] रवं स्वच्छं [illegible] पूर्णिमायां भवः पार्वणः शार्वरीश्वरः चंद्रः न [illegible] वि [illegible] बेकेत्यादेः लि
यः कृता इत्यनेनान्वयः अपितु स्त्रीभिरेव यतः प्रतीकारः रहितं पारुष्यं कोर्यं यासां तथाभूताः उभ
यतः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां समर्थनापेक्षायामपि न दसदाक्षेपीत्यादौ न दम्भावान् न वि [illegible] बेकेत्या ५८

सदार् नंष दा३

को॰
प्रन॰
११

नोभूः ॥ अत्र चरनार्यो प्रविष्टोतिकंगपम् ॥ णोलो उ अ्रणलमणाअ्रन्नामंच्चरमरम्मिसअे
लस्मि. त्वणमनेन चारहोउण्णवाहोरवीसामो ॥ अत्र संध्यासंकेतकालइतित
टस्यं प्रतिकय. चिह्नं. त्यंते ॥ स्तुः व इसमागामिस्माटि नुन्कपिउ. अज्जपद्दरमन्तेण
एमेअ्रकिनिदिट्टंसि नामदिसज्जम्मकरणिज्जस ॥ अत्रोपपत्तिं प्रति. अभिमतंप्र
त्तुनान्युक्तामितिनावार्यते ॥ अत्र त्वं च यूयंसमावचायंउ. रूप्पमत्तास्मिकतोमिस॰
त्तः नाहंदिदूरं भ्रमितुंसमर्थाऽस्मीदत्तायं व चितोलिवः ॥ अत्र विविक्तोदंत्रैप्राइति
प्रभुन्नकामुककन्यया विस्त ज्यइन्यापुष्मांप्रतिकयाचिन्निवेद्यते ॥ एरूअ्रणपर
वसपिअ्रकिंभणामिनुद्दमंदभाइणी. अद्दअंअज्जपवासंवव्वसिवच्चसअंमण
मिकरणिज्जम ॥ अत्र यद्यद्यमधुसमयेवृजसि. तदाहंनावन्नभवामि. नवन्तुनना ११

35

ग

पांचालं ननु यां वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः. विराटस्यावासोस्ति नम 36
नुचितारंभानिभृतेषु रुः त्वेदं त्विन्नेमयि भज्यते नाद्यापि जरुः ॥ अत्र मयि न त्वे
दोषोस्यः ऊरु भृत्योरुख इति काब्धा प्रकाप्रपत्ते. न वाच्यसिद्धं ग्राम. कार्यैरितिपु
णीभूतवंशपर्ववृष्णांकयम्. प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रांतिः येनाब्धाब्धाकादि[illegible]तास्या
नरश्यामदृशो इन्दूल्लणिदिङ्मुखदिट्ठि णिक्कणिसिक्षणन्यादिसश्ववन्त्रद्दंतेवास्त्र कटैः
लेणसारिदृशो ॥ अत्र मन्मथं लीकपोलप्रतिबिंबि विबितां प्रपन्नस्नेहद्दृष्टिबन्धैवानूत।
चलितायां नु तत्सौ[illegible]बजाते न्यद्दोतिप्रच्छन्नका[illegible]कत्वमिति व्यज्यते ॥ उद्देशा
यं सरसकदलिश्रे[illegible]श्याभा भाति पूर्णायी. ऊं जोन्नक पें[illegible]तमणी विभ्रमो नर्मदायाः
किं चैतस्मिन्सुरतसदृदरस्तान्वितेवानिवाना. येषामग्रे सरितिकन्तिना कांडकोपक्रम

रा

का॰
प्र॰ व॰
२२

संवादोऽर्थाभिधायकत्वं मात्र संसीलीति नत्र शाकविणिकशाकवणिकयोरुपमानो
पमेयभावः कल्पनीय इन्नचोऽयमलंकारो ऽवंरूपः ॥ नित्यम्रुचिरप्रतापो विधुरति
यामल्हिम्भो मधुरलीलः मतिमानतत्त्वलूनिः प्रतिपदमुपदानाग्रणीर्विभातिभवान् ॥
अत्रैकपदस्यहिरूपपदत्वे विरोधाभासः ॥ अभिनवस्वामिनः श्रवसैहत्वकैर्ईर्षदप्र
भो. श्रद्धिनस्महीनस्नाधीयधूमोभिरसनामसि ॥ अत्रापिविरोधाभासः ॥ निरुपादानसं
भारमभित्तावेवतन्वते. जगच्चित्रंनमस्तस्मैकलाश्लाघ्यायशूलिने ॥ अत्रव्यतिरे
कः ॥ अलंकार्यस्यापिब्राह्मणस्यश्रमणस्यापराजालंकारता ॥ वस्तुमात्रंयथा ॥ दंधि
श्रण इत्यसत्यरमण्यिमणं पत्थरमालेगामे। अंगादं प उद्दरं पेक्खऊण ॥ जइव
समिनावेससम्म ॥ अत्रयद्युपभोगक्षमोऽसितदास्वैनिव्यज्यते ॥ ऊनिरपानिष्कृत

२२

37

णप्रांकादैन्यधनिर्विनानाम्॥ भावस्थितिस्तूक्ताचोदाहृताद॥ मुख्येरसेपि
तेंगित्वंप्राप्नुवंतिकदाचन॥ तेभावप्रशांत्यादयः॥ अंगित्वंराजानुगतविवाहप्र
वृत्तभृत्यवत्॥ अनुस्वानाभासंलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्थितिस्तुयः॥ शब्दार्थोभयश
क्त्युत्थस्त्रिधासकथितोध्वनिः॥ शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यः॥ अर्थशक्ति
मूलानुरणनरूपव्यंग्यः॥ शब्दार्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यश्चेतित्रिवि
धः॥ तत्रअलंकारोथवस्त्वेवशब्दाद्यत्रावभासते। प्रधानत्वेनसज्ञेयःशब्द
शक्त्युद्भवोद्विधा॥ वस्त्वेवेतिअलंकारंनवस्तुमात्रम्॥ आद्योयथा॥ उल्लास्य
कालकरवालमहांबुवाहंदेवेनयेनजरठोर्जितगर्जितेन। निर्वापितः
सकलएवरणेरिपूणांधाराजलैस्त्रिजगतिज्वलितःप्रतापः॥ अत्रवाक्यस्य

38

का
प्रवे
२२

श्रमणिगणमङ्गलीयकुलविलोकश्रमजाश्रा॥अत्र भ्रमभेवोपोभोऽपय इति वस्तुना
वस्तु व्यज्यते॥धन्यासि या कथयसि प्रियसंगमेपि विस्रब्धचाटुकशतानि रतां
तरेषु नीवीं प्रति प्रणिहितेन करेण प्रियेण सख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्म
रामि॥अत्र त्वमधन्या अहं तु धन्येति व्यतिरेकालंकारः॥दर्पान्धगन्धगजकुंभ
कपाटकूटसंक्रान्तिनिघ्नघनशोणितशोणशोचिः वीरैर्व्यलोकि युधि कोपक
षायकान्तिः कालीकटाक्ष इव यस्य करे कृपाणः॥अत्रोपमालंकारेण सक
लरिपुबलक्षयः क्षणात्करिष्यत इति वस्तु॥गाढकांतदशनक्षतव्यथासंक
टादरिवधूजनस्य यः ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन् युधि रुषा निजाध
रम्॥अत्र विरोधालंकारेणाधरनिर्दशनसमकालमेव प्रोक्षवो व्यापादि 39

मुच्चैर्निहंति कुप्यसि नरेंद्र यस्मै त्वम् यत्र प्रसीदसि पुनः स भात्युदारोनुदा

रश्च॥ अत्र विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति ध्वन्यते॥ अर्थ 40

शक्त्युद्भवोप्यर्थो व्यंजकः संभवी स्वतः॥ प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वा कवेस्तेनोंभि

तस्य वा॥ वस्तु वालंकृतिर्वेति षड्भेदोसौ व्यनक्ति यत् वस्त्वलंकारमथवा तेनासौ द्वा

दशात्मकः॥ स्वतः संभवी न केवलं भणितिमात्रनिष्पन्नो यावद्बहिरप्यौ

चित्येन संभाव्यमानः कविना प्रतिभामात्रेण बहिरसन्नपि निर्मितः कविनि

बद्धेन वा वक्त्रेति द्विविधोपर इति त्रिविधः वस्तु वालंकारो वासाविति षोढा व्यं

जकः तस्य च वस्तु वालंकारो वा व्यंग्य इति द्वादशभेदोर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः॥

क्रमेणोदाहरणम्॥ अलसशिरोमणी धुत्ताणं अग्गिमो पुत्ति धणसमिद्धिमओ

मुद्रामगे

का॰ प्र॰ स्थ

रूपेनवर्त्तनेइतिविप्रतिपत्तिः॥ एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्प ५१

न्नशरीरोऽकंजनकः॥ एवंद्वादशभेदाः॥ ३९॥ ४०॥ शब्दार्थोभयभूरेकः॥

यस्मा॥ स्तनेहचंद्रामरत्नसमहीपिनसंभवा. नारकाननलाघृषामासा

मेदंनकरोतिकस्य॥ मेदास्त्वष्टादशप्यासान्न॥ स्यन्निधनेः नन्त्र

मादीनांबहूनांकेषममहादपृन्नादा॥ रसादीनामनंतत्वाद्भेदएकोत्रग

ण्यते॥ अनंतत्वादिति. तथाहि नवरसाः. तत्रशृंगारस्य द्वौभेदौ. संभोगो

विप्रलंभश्च संभोगस्यापिपरस्परदर्शनालिंगनपरिचुंबनादिकुसुमो

च्चयजलकेलिसूर्यास्तमयचंद्रोदयऋतुवर्णनादयो बहवोभेदाः

विप्रलंभस्याप्यभिलाषादयउक्ताः. उभयोरपिविभावानुभावव्यभिचारि

२२

स्या सैष्यो ः किं किं न कुर्वन्ति इति विवक्षुनानाविधमवाप्नुवन्ति॥ सद्दिविरहकारणमाह
स्वामिन्नुद्धीरतलेन अस्मासं वियोगदुःखेन बिन्दलं तत्त्वलावण्यमपि सहसन्निते
नतोऽस्मि विशेषं॥ अत्र वस्तुनास्ति विप्रायेन प्रसन्ने निविभावना। प्रियदर्शनस्य 42
सोभाग्यबलं धैर्येण सोढुं न शक्यते इत्युक्तं चा॥ उल्लोलकरन्ध्रदन्धेण कु
पदिंतु दत्तो भ्रूलोस्तु मद्दृष्टि लग्नं तत्त्वस्मयसागे कोपेणत्तु एवं इमे अनेके
मिश्रा॥ अत्र किमिति लोचने ऊपि नैवदृश्यमनुनया लंकारेण न केवलमादृ
नवदन्तानि भेदपदयसि यावन्मया मद्भय प्रसादपात्रं जानेति वक्ता॥ मद्दिला
सद्दस्मभविपन्नद्धादिग्ज्ञणसदृश्यस्वामस्मांस्नेनीव्रणादि द्वन्द्वं ज्ञणपलाक्ष्मा
अंगं तप्नऽंगपितमपुणपद्॥ अत्र देहत्व लंकारेण ननोत्सन्नूकवर्णेपि नवद

वक्त्रस्यन्दमस्त्राणांतबुबबसात्रानिमुक्तंनि ॥ अत्रविमुक्तंतीर्थं ॥ लाअण्णंउअरूसो
कांतिः नद्रूपंसवचःकोमः नदास्तधास्पदमभूदधुनात्वज्ञेतोमहान् ॥ अत्रतद
पि परैरनुभवैकगोचराणांर्थाः प्रकाश्यंते ॥ यथावा ॥ मुग्धेमुग्धतयैवनेतुमखि
लः कालः किमारभ्यते मानंधत्स्वधृतिंबधानऋजुतांदूरेकुरुप्रेयसि । सख्यैवं
प्रतिबोधिताप्रतिवचस्तामाह भीतानना नीचैः संसदहृदि स्थितोहिननुमेप्राणे
श्वरः श्रोष्यति ॥ अत्रभीताननेत्याननतेनीचैः शंसनविधानस्यमुक्तेनागम्यते ॥
भावादीनांचपरप्रकाश्यत्वेधिकं नवैचित्र्यमितिननद्रूदाह्रियते ॥ रुधिरवि
सरप्रसाधितकरवालकरालरुचिरभुजपरिघः झटितिभ्रुकुटिविटंकित
ललाटपट्टोविभासिनृपभीमः ॥ अत्रभीषणीयस्यभीमसेनउपमानम् ॥ मुक्ति

वैचित्र्यम् । तत्रापि नायकयोः कृतं समं यथा साधम्र्यप्रकृतित्वम् । तत्रापि दृष्टान्ता 44
न्तावस्थाभेदाः । इत्येवं क्रमेण वक्ष्यमाणानेनयम् । कारणेनान्तर्भावम् । अथ संस्
त्याक्रमवंगात्वेन सामान्यमापत्तितत्र समादिष्टनिरर्थकेऽभेदे एव व्याप्यते ॥ ७ ॥
वाक्यैः शुद्धैः ॥ शुद्धैः इति प्राह्य यथा समयप्राप्तिमूलः ॥ परैरप्यन्ये ॥ अपि प्राप्त्वाके
एकावयवे संस्थितेन भूषणेन कामिनीव त्यदृष्टा त्यनेन वंशेन वाक्यं प्रा
प्रियमारतीमासने. तत्र पदप्रकाशपूर्णत्वे क्रमेऽलंकारोदाहरणम् ॥ सप्तमित्रा
णि प्राप्तवक्षु प्राप्तवस्तया ॥ अनुकंप्यानुकंप्य स्वसज्जनस्याव जीवति ॥ अ
त्र हिततीयमित्रादि प्राह्य ॥ अप्रस्तुतनिर्देशेन स्तेहपाठनत्वादि संक्रमित
वाच्याः ॥ खलवव्यवहारादौ मंतितारुणत्र इव निन्द विधीरणे । द्वितीय

का
प्र व
२७

नात्मद्वैविलोचिन्तनतः प्रथमवं संभाव्यनान्तन्नूतानन्यजंतोन्यपद्गनिष्ठ॥ गा
ढालिंगणारद्धमोज्ज्वलस्मिदविषत्लन्दुममोमरठमणमिकिएलीएंमालोपीलए
भीजोरः वद्धिम्सादि॥ अत्रोन्नेदया मन्यालिंगनादिचननजंमते इतिवस्तु॥
जाष्ठवींरंनदमंतीकाइवस्मनंनुकहृबडविणिवमादावेरन्नभुवणमएउलंत्र
एएन्नेस्रजस्र रमावाणी॥ अत्रोन्नेदयाचमत्कारैककारणंनवंनवंजगदत्र
इमसनस्मावाणोनिर्मिमीनेव्मतिनैकः॥ एष्ठुकविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नः॥ जे
लंकागिरिमेहलाढ्दिचलिदासंभोअविएलमरइ फारुप्फुहफणावलीक
वलणमपनारिद्दनणं॰नेइलिंमलनानिलाविरहिणीलीसाससंसग्गि
णो॰जाटाकनिसिसंतमेलवि तंदलानारुएलबुलिलविस्त्र॥ अत्रनिःश्वासे

२८

45

ना इति तुल्ययोगिता ॥ अप्रस्तुतान्यस्य हानिर्निबर्हेना मितित्न हृदि कन्नेप्रद्यते इत्यु
म्प्रकाच ॥ एस्दादाहरणं कुसुमनमसंभवी चंजकः ॥ कैलासस्य प्रथमशिखरे वेणुस
म्मूर्छनाभिः श्रुत्वाकीर्तिं विबुधरमणीगीयमानां यदीयाम् । स्रस्तापांगाः सरस
बिसिनीकांडसंजातशंकादिंमातंगाः श्रवणपुलिने हस्तमावर्तयंति ॥ अत्र
वस्तुनायेषामप्यर्थावगमोनास्ति तेषामप्येवमादिबुद्धिजननेन चमत्कारं करो
तियत्कीर्तिरिति वस्तुध्वन्यते ॥ केसरसुबलामेढेण तेण समरम्मि जअसिरीग
हिआ जहाकेदराविंविद्रुरानसाढं हंकंठे अम्मि संठविआ ॥ अत्र केशग्रहावलो
कनोद्दीपितमदनाइव केदराकान्तानि धुरान्कंठेगृहीतवतीत्युत्प्रेक्षा ॥ एकत्रसंग्रा
मेविजयदर्शनात्तस्यारयः पलायय्युद्धास्तु नित्यं नीतिकाव्यहेतुः नपलायमा

का॰
प्र॰ च
२

बंधं धनो धावितैर्वकनप्राणमकमद्रोप्रभृतिर्विचिन्ता गतिः॥ अत्र यरानीति
ननु द्वारादीनीति॥ निंसुपोः यथा॥ वचिपथि प्रचकचंचूचा हराभां ऊरा एं हिशि
दिशि यमानो वीरधोत्ताम कमुन्दरि नविकिरति द्राक्षाय कान्तु पुष्पधन्वा. पुरि
पुरि च निहन्ता मानिनी मानवचो॥ अत्र किरतीति. किरणस्य साध्यमानत्वेनि
रुन्नैनि नि वर्तनस्य सिद्धत्वं. निजा स्तुया च. न चापि उप्रत्ययेनानीतत्वं द्योत्यते॥
यथा वा॥ लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितो निराहारास्सख्यस्सततरु
रुदितोछूननयनाः परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पंजरशुके. तवावस्था चेयं
विसृज कठिने मानमधुना॥ अत्र न लिखतीत्यपि तु. प्रसादपर्यन्तमास्ते इति. न
धास्ते इति नत्वासितेइति भूमिमिति नभूमावित्ति. नहि बुद्धिपूर्वकं किंचिल्लि

२०

47

णामंबालमप्राप्तयौवनमु गद्वाकामेयंबालानव्यनाधमविप्रांकिनाः॥ इतिनिष्पि

विजंभमाणस्यगोमाजेयोजेनथावर्तेनानिहंचेतिप्रबंधेपवसप्रयने॥ अन्येत्वेका

दशमेदागंपविस्तरमयान्नेहोरहान्ताः स्वयंनुलव्यातोनुसंनव्याः अपि

शब्दान्तरवाक्ययोः॥ यद्वैकदेशपूरचनावर्णपिर्हिदविरमादयः॥ तत्रप्रकृत्याय

या॥ रइकेलिहिस्रुणिकुसमं करकिसलयस्रहडणस्रणजस्रलस्स. कहूम

नइस्स. णस्रणं. पद्धंइ. परितंविस्रंजस्सइ॥ अत्रजयतीतिननुशोभतेइत्या

दिसमानेपिदिस्यगनव्यापारेलोकोत्तरेणैवरूपेणास्यविधानमितितद्वा

ळष्टंतया॥ प्रियान्सायमपाकृत्तत्स्वमष्टपदंपादाननतः कोनयाहिद्वाणेवप

दानिवासमभवनाद्यावन्नयान्यानमना. नावनान्तुतयाणिसम्पुटलसन्तीवीति

48

४९

का
प्र

३

पूर्वोक्तनियामकस्य ॥ येषां दोर्बलमेव दुर्बलतया नैसम्मतास्तैरपि प्रायः केव
लनीतिरीतिपुरःसरैः कार्यैकनिर्मुक्तैर्धीरैः येष्वमार्गाक्रमपुनः पराक्रमनयस्वीकार
कांतक्रमाः तेस्सुर्भूयसमाहूप्राक्तिज्ञगतिहिताः पवित्राः परम् ॥ अत्र पराक्रम
स्य प्राधान्यं गम्यते ॥ विभक्तिविपरिणामस्य उदया ॥ प्रधानाध्वनि धीरधनुर्द्धरनिभ
ति विधुरैरसोधितवदिवसम् । दिवसेन नतु नरूपभवानयुद्धविधिसिद्धसाधुवा
दपदम् ॥ अत्र दिवसेन नैव वर्गान्तनीयाफलप्राप्तिर्द्योतयति ॥ भूयोभूयस्सवि
धनगरीरव्यायामपर्यटनं तत् दृष्ट्वा दृष्ट्वा मवतीं वल्लनीनं गवानानयनस्या. सा दानात्कामं
नवमिवं वनिमोलनीं माधवं यदुद्धोन्वैः शालतिनवुलिनेरंगकेसाम्यनीति ॥
अत्रानुकम्पावतेः करूपनद्धिनस्य ॥ परिच्छिदानीनस्मकलवचनानासवि ३

ह्वनीनिसिंह्र ःविभक्तीनांवंधयम् ॥ गामिणिलंत्रं गामेवसामिणअरहिंडइंण
आणमिणणअवि आणंयडणोदृवामि.जाद्दोमिसाद्दोमि॥ अत्रनागरिकाण
मिनिघसूपाः॥ वसणीयऊँमाद्दतियऊमारआसीदिनिकालस्य.पृष्वाद्दिमत्र
माद्दे पुरकामुकंरू पूरयिंश्रनिऊयिनस्यमार्गवस्योक्तिः॥ वचनस्ययथा॥ ता
णगुणयमाद्दणएं.नाणकोठाणनसूयेमसस.नाणभणिआणसंदर.ऐसिऊं
ज्ञाऐअवसाणम् ॥ अत्रगुणगुह्णणदीनांवद्दत्वमुग्रेमणेष्वेकत्वंयोन्यम्॥ पु
हघवत्ययस्यरचा॥ वेरे वंचललोचनांचित्तहचैचैतःप्रमुच्यस्थिरप्रेमाणंम
द्दिमानमेणनरनामालोकाकिंनत्यसे। किंमन्येविहरिष्यसेवनद्दनांमुचा
नराज्ञामिआमेषाकंठनटेहृतारवलुपिलासंसारवार्तानिधौ॥ अत्रप्रहासः॥

का
ग्रं
३०

नविमर्दनः ॥ नान्तःकजह्नतस्य श्रोनी नीवीविसंसनः कर ॥ अत्र पंगारः करुए
स्या ॥ कैलासालयभाललोचनरुचा निर्वर्तितालक्तक व्यक्तिः पादनखद्युतिर्गि
रिभुवः स्वावस्सरा वायताम् स्पर्धा वंधमिदूवैवसहद्रं ढरूढायया नेत्रयोःकां
तिःकोकनदानुकारसरसा सत्यस्य सुत्सार्यते ॥ अत्र भावस्यरसः ॥ अत्युचैः
पवितस्सुरं निमित्यः स्फारा स्तत्पयोमोधयस्तानेतानपि विभ्रती किमपिन
क्रांता सिनुभ्यं नमः आश्चर्येण सुदुर्मेद्रुस्सुतिमिति प्रस्तौमियावद्भवस्ता
वद्विभिरिमां स्मनस्तवभुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥ अत्र भूविषयोरत्याख्यो
भावो राजविषयस्यरतिभावस्य ॥ वंदीकृत्य नृपद्विषां मृगदृशस्ताःपश्यतां
प्रेयसां श्लिष्यंति प्रणयंति लांति परितश्चुंबंति तेसैनिकाः अस्माकंसुकृतै

51

३०

लै. कौंचीगुणत्रुयनमाननमेघमेसोस्मिजीवन्नसमप्रतिभवामिकिमावदा
मि॥ अत्रजीवन्निति प्रयोंनरसंके भिनवाच्यस्य॥ उन्निद्रकोकनदरेणुपिपुं 52
गितांगमायंतिमंजमधुपामद्दरीहिकासु, एतस्थकाम्निचरवेनैवबंधुजी
वपुष्पसुदामुदयावल्लवुंबिबिंबम्॥ अत्रचुंबनस्यात्पंतनिरस्कृतवाच्यस्य
अत्रामीनकणिपाप्रबंधनविधिः शृन्नामवहूवैरेगाढंवदसिनाडिनेद्वनम
नाद्रोणमुद्रिनाद्दनः रिव्यैविर्द्धजिरदचलत्वमणप्रारेलौकांतरे प्रापितः
केनाप्यत्रमगादितिवादनसपतेः कृत्राचकंठावली॥ अत्रकेनाप्यत्रेत्यपें
प्राक्तिमूलानुस्थानरूपस्यतस्याप्यत्रेतिपुनः पाठः॥ अपरस्परसाटवोच्य
स्यवाचाकयार्थीभूतस्यांगरसाघनुरणनरूपंवा॥ अयंसरप्रानोनकोपीनस

का.
प्र.
२५

दृश्यालंकेवितरद्दद्दाशु[illegible]मः कामियास्मि। इत्यंयपद्योपरिविरुद्धभवद्धि-
धोरण एव वृत्तेः कान्याकं चिन्न फलकिसलयान्यादधानामिधत्ते॥ अत्र रूपकं कामस्-
याध्यारोपितस्यान्योन्यस्य काश्रमदैन्यदिविरोधोत्सुक्यानां शबलता॥ एते च रसव-
दाद्यलंकाराः॥ यद्यपि भावोदयभावशान्तिभावशबलत्वादीनि नालंकार-
तयोक्तानि। तथापि कश्चिद्ब्रूयादित्येवमुक्तम्॥ यद्यपि स नास्ति कश्चिद्विष-
यो यत्र गुणीभूतव्यंग्यस्य भेदादिभिस्तादृक् संकरः संसृष्टिर्वा नास्ति।
तथापि प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति क्वचित्केनचिद्व्यवहारः। जनस्था-
ने भ्रान्ते कनककमृगतृष्णान्धितधिया वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपि-
तम्। कृतालंकाभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता २५
स

53

गा

हृष्टोर्स्मिंपतनि [illegible] वानिधिर्विधत्ता विपदो विलासस्तदितितैः प्रत्यर्थि 54
भिः स्मृयसे ॥ अत्र भावस्य रसाभासभावाभासौ प्रथमद्वितीयार्धयोर्ज्ञेयौ ॥ अवि
रलकरवालकम्पनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः ददृशे तव वैरिणां मदः स ग
तः क्वापि तवेक्षणे क्षणात् ॥ अत्र भावस्य प्रशमः ॥ साकं कुरंगकदृशा मधुपा
नलीलां कर्तुं सुहृद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते । अन्याभिधायि तव नाम विभो गृही
तं केनापि तत्र विषमामकरोदवस्थाम् ॥ अत्र भावस्योदयः ॥ असोढा तत्कालो
ल्लसदसहभावस्य तपसः कथानां विस्रम्भेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः । प्रमो
दं वो दिश्यात्कपटवटुवेषापनयने त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मर
हरः ॥ अत्र भावयोः संधिः ॥ पश्येत्कश्चिच्चल चपल रे का त्वराहं कुमारी

संभावयन्त्यन्यथा. इत्यामंत्रणमंभिस्सूच्चिन्तयत्यावस्थानवेदालसामाश्लिष्य
न्मुत्लकोत्करांचितननुंमोयोद्रविःपानुनः ॥ अत्राच्युतादिपदं वंगपमामंत्र
णेत्यादौ वाच्यस्यैव वैकवैकवक्रगतत्वेनापरत्र भिन्नवक्तृगत त्वेनेत्य
न्वयोभेदः ॥ अस्फुटं यथा ॥ अदृष्टे दर्शनोत्कंठा दृष्टे विश्लेषभीरुता. नादृष्टे
न न दृष्टेन भवता लभ्यते सुखम् ॥ अत्रादृष्टो यथा न भवसि वियोगभयं च
यथा नोत्पद्यते. तथा कुर्या इति क्लिष्टत्वम् ॥ संदिग्धप्राधान्यं यथा ॥ हरस्तु
किंचित्परिवृत्तधैर्यश्चंद्रोदयारंभ इवांबुराशिः. उमामुखे बिंबफलाधरोष्ठे
व्यापारयामास विलोचनानि ॥ अत्र परिचुंबितुमैच्छदिति किं प्रतीयमानं किं
विलोचनव्यापारणं वाच्यं प्रधानमिति संदेहः ॥ तुल्यप्राधान्यं यथा ॥ ब्रा

55

न त्वधिगता॥ अत्र प्राप्तं [illegible] रूपो रामेण [illegible]पमानोपमेयभा
वो वाच्यतां नीतः॥ आगत्य संप्रति वियोगविसंस्थुलांगीमंभोजिनीं क्वचि
दपि क्षपितत्रियामः एतां प्रसादयति पश्य शनैः प्रभाते तन्वंगि पादप
तनेन सहस्ररश्मिः॥ अत्र नायकवृत्तांतोऽर्थशक्तिमूलवस्तुरूपो निर
पेक्षरविकमलिनीवृत्तांताध्यारोपेणैवाध्यवसितः॥ वाच्यसिद्ध्यं
गं यथा॥ भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्छां तमः शरीरसादं च म
रणं च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम्॥ अत्र हाला
हलं च गरं भुजगजं रूपेण स्ववाच्यस्य सिद्धिकृत॥ यथा वा॥ गच्छाम्यच्युत
दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते. किंत्वेवं विजनस्थयोर्हतजन

का॰
प्र॰
टी॰

वंध्वन्यंगानानासां काव्यवृत्ते स्तदाश्रयादिति ध्वनिकारोक्तदिशा वस्तुमात्रेण यदा

लंकारो व्यज्यते न तत्र गुणीभूतव्यंग्यत्वम् ॥४७॥ ४५ उत्र ॥ सालंकारैर्ध्वनेस्तै

श्च योगः संसृष्टिसंकरैः ॥ सालंकारैरिति तैरेवालंकारैः अलंकारयुक्तैश्च तैः ॥

नडत्वेन ध्वनिकता, गुणीभूतव्यंग्यैस्सालंकारैस्सह प्रभेदैस्तैः संकरसंसृष्टि

भ्यां पुनरप्युद्योत्यते बहुधेति ॥ अन्योन्ययोगादेवंस्याद्भेदसंख्यातिभूयसी ॥ ए

वमनेन प्रकारेणाशंकनीयत्वेन भेदगणनेति प्रभूततरगणना । तथाहि शृंगारस्यै

वभेदप्रभेदगणनायामानंत्यं, का गणना सर्वेषाम् ॥ संकलनेन पुनरस्य

ध्वनेस्त्रयो भेदाः व्यंग्यस्य त्रिरूपत्वात् ॥ तथाहि किंचिद्वाच्यतां सहते किंचिन्न

त्वया ॥ तत्र वाच्यतासहमविचित्रमिति वस्तुमात्रम् ॥ विचित्रं त्वलंकाररू

५७

२१

स्यप्रान्तिकमन्यागोभवनामेवंभूतये, आमदस्याप्तयामित्वमन्ययाऽङ्गिनायते ॥ अत्र
आमदस्याप्तस्वर्वेषां त्वत्र एणमिव स्वरूपं सौन्दर्यं करिष्यतीति व्यंग्यस्य वाच्यस्य च
समं प्राधान्यम् ॥ काक्वाक्षिप्तं यथा ॥ मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद् दुः
शासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः । संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू संधिं क
रोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥ अत्र मथ्नाम्येवेत्यादि व्यंग्यं वाच्यनिषेधसहभावेन
स्थितम् ॥ असुन्दरं यथा ॥ वाणीरकुडंगुड्डीणसउणिकोलाहलं सुणंतीए । घ
रकम्मवावडाए बहूए सीअन्ति अंगाइं ॥ अत्र दत्तसंकेतः कश्चिल्लतागहनं प्र
विष्ट इति व्यंग्यात्सीदन्त्यंगानीति वाच्यं सचमत्कारम् ॥ एषां भेदा वेदितव्या यथा
योगं च पूर्ववत् ॥ यथायोगमिति ॥ व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदालंकृतयस्तदा ध्रुवं 58

का॰ प्र॰ २८

नः कैश्चिन्नयुज्यते। इति सामान्यरूपाणां पदार्थानामाकांक्षासंनिधियोग्य
तावशात्परस्परसंसर्गे तत्तात्पर्यार्थो विविशेषरूपो वाक्यार्थः। तत्राभि
हितान्वयवादिनां तस्य वाच्यस्याभिधेयमनायामत्॥ येप्याहुः॥ शाब्दव
द्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति। श्रोतृश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्ट
या॥ अन्यथानुपपत्त्या तु बुद्धेः शक्तिं द्वयात्मिकाम्। अर्थापत्त्यैव बुध्यते
संबंधं त्रिप्रमाणकम्॥ इति प्रतिपादितनृस्यादेवदत्तगामानयेत्यादि
लुमवृद्धवाक्यप्रयोगे दृष्टादृष्टान्तरं सास्नादिमंतमर्थं मध्यमवृद्धेन व २८
यतिमति। अनेनास्माद्वाक्यादेवंविधोर्थः प्रतिपन्न इति चेष्टयानुमा
यन्नयोरखंडवाक्यवाक्यार्थयोरर्थापत्त्या वाच्यवाचकभावलक्षणं

59

वम्. यद्यपि प्राधान्येन तदलंकार्यत्वेन व्यपदिष्टास्तत्त्वमलन्यायेन तद्योच्य
ते। रसादिलक्षणस्य प्रत्यक्षमेपि न वाच्यः। रसादि रसादिशब्देन शृंगारा
दि शब्देन वाभिधीयते। तत्स्वयोगेपि विभावाद्यप्रयोगेन तस्याप्रतिपत्तेः। त
नदप्रयोगेपि विभावाद्यप्रयोगेषु तस्य प्रतिपत्तेश्चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभा
वाद्यभिधानद्वारेणैव प्रतीयते इति निश्चीयते। तेनासौ व्यंग्य एव। मुख्यार्थ
वाधाद्यभावान्न पुनर्लक्षणीयः। अर्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतवा
च्ययोर्लक्ष्यमात्रमूलं व्यंग्यं विना लक्षणैव न भवतीति प्राक् प्रतिपादित
म्. शब्दशक्तिमूलेन तु नियंत्रणेनानभिधेयस्यार्थान्तरस्यैतेन सहोपमा
द्यलंकारस्य च निर्विवादं व्यंग्यत्वम्। अर्थशक्तिमूलेपि विशेषे संके

60

का॰ प्र॰ २९

तारित:॥ नित्यानयि अते सामान्यविशेषरूप: पदार्थस्संकेतनविषय: अनिवि
शेषभूतो वाक्यान्तर्गतो संकेतितत्वाद वाच्य एव यत्र पदार्थ: प्रतिपद्य
ते तत्र दूरे र्थान्तरभूतत्वान्निःशेषच्युतेत्यादौ विध्यादेश्च वो॥ अन्विता
यो मिश्निता न्वये पदार्थान्तरमात्रेणान्वितस्य स्वन्विताभिधाने अन्वितवि
शेषस्य वाच्यत्वेनुभयनयेप्यपदार्थेपि वाक्यार्थः॥ यदप्युच्यते। नैमि
त्तिकार्थानुसारेण निमित्तानि कल्प्यन्ते इति। तत्र निमित्तत्वं कारकत्वं ज्ञाप
कत्वं वा। शब्दस्य प्रकाशकत्वान्न कारकत्वम्। ज्ञापकत्वं च ज्ञातस्यैव कथम्।
ज्ञातत्वं च संकेतेनैव। स चान्वितमात्रे। एवं च निमित्तस्यानियततनिमित्तत्वं या
वन्न निश्चितम्। तावन्नैमित्तिकस्य प्रतीतिरेव कथमिति नैमित्तिकार्था

61

संबंधमवधार्य बालस्तत्र व्युत्पद्यते॥ यत्तु चैत्र गामानय देवदत्ताश्वमा-
नय देवदत्ताश्वं नय देवदत्त गां नयेत्यादिवाक्यप्रयोगेन तस्यतस्यप्राहस्य
तं तमर्थमवधारयतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां ग्रहज्ञिनि कृज्ञिकाति वाक्य-
मेव प्रयोगयोग्यमिति वाक्यस्यैतानामेव पदानामन्वितैः पदार्थैरन्वि-
तानामेव संकेतो गृह्यते. इति विशिष्टस्यैव पदार्थस्य वाक्यार्थो ननु पदानां वै-
शिष्ट्यं. यद्यपि वाक्यान्तरे प्रयुज्यमानत्वादपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन नान्वि-
तानि पदानि निश्चीयन्ते इति पदार्थान्तरसामान्येनान्वितः पदार्थः सं-
केतगोचरः तथापि सामान्यावच्छादितोपि विशेषरूप एवासौ प्रति-
प्रतिपादने व्यतिषङ्गो पदार्थानां तथाभूतत्वात्. इत्यन्विताभिधान

62

का॰
प्र॰ प
५०

क्वचिन्निविधिरपि. यथा स्वं पटं वयेत्यादौ विकविद्धि विधिस्त्रिविधिर्वा. न
नष्टयदेव विधेयं न वै वक्तात्पर्यमित्यनुपपन्नमेव प्राह स्यार्थे तात्पर्यं न तु प्रती
तमात्रे ॥ एवं हि पूर्वो धावतीत्यादावपराद्यर्थेऽपि क्वचिन्नात्पर्यं स्यान्न ॥ यत्तु वर्वं
विषं भक्षय मा चास्य गृहे भुंक्ष्व इत्यत्रैतद्गृहे न भोक्तव्यमित्यत्र तात्पर्यमिति स
एव वाक्यार्थ इत्युच्यते. तन्न चकारणैकवाक्यत्वसूचकेनार्थे ॥ न चाख्यातवाच
योर्द्वयोरेकवाक्यताभाव इति विषभक्षणवाक्यस्य सुहृद्वाक्यत्वेनांगतया कल्पनीयत्वेति वि
षभक्षणादपि दुष्टमेतद्गृहे भोजनमिति. सर्वथा मास्य गृहे भुंक्थ इत्युपपन्नप्राहु
र्थ एव तात्पर्यम् ॥ यदि च श्रुते शब्दे यावानर्थो लभ्यते तावति तात्पर्यं शाब्दस्या
भिधैव व्यापारः. तत्कथं ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणीत्यादौ ५०

63

नुसारेणनिमित्तानिविकल्प्यंते इत्यविचारिताभिधानम् ॥ येनचभिद्यति
सोयमिषोरिवदीर्घदीर्घोव्यापारइतियत्परःशब्दःसशब्दार्थइतिचवि
धिरेवयेनाक्षिप्तइति॰ तदनान्वयेतः॥ नान्यथैवाचोयुक्तोदेवानांप्रियाःत
थाहि॥ नमश्वसमुच्चारणम् नमश्वायोपरिस्पन्ने इतिकारकपदार्थाः
क्रियापदार्थेनैवान्वीयमानाः प्रधानक्रियाभिनिर्वर्तकस्वक्रियाभिसंबं
धान्नाध्यारयमानतांप्राप्नुवंति ॥ ततश्चारुगुददहनन्यायेनयावदर्थंता
वद्विधीयते॰ यथा॥ श्वेतंकुचरणेप्रमाणंनराणसिद्धेलोहितोस्मीयत्वि
नःप्रचरंतीत्यत्रलोहितोस्मीषत्वमात्रंविधेयं॰ द्रवनस्यात्त्यनः सिद्धे
र्द्द्याश्वद्दोनीन्याद्दोदध्यादेःकरणत्वमात्रंविधेयम् ॥ क्वचिदुभयविधिः

का॰ प्र॰ ७१

पपद्यतेऽवदिभागाच्यवस्था ॥ दूरयंगतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालि
नः इत्यादौ पिनाक्यादिपदवैलक्षण्येन किमिति कपालित्यादिपदानां काव्यानुगुण
त्वम् ॥ अपि च वाच्योऽर्थः सर्वान्प्रति न, न्यूनत्वेक रूपश्चैतन्नियतो सो ॥ नद्विगतोऽस्त
मर्क इत्यादौ वाच्योऽर्थः क्वचिद् न्यायाम भवति, प्रतीयमानस्तु न नत्वस्य करणं व..
ति यत्नादि विशेषसहायस्तस्यानानात्वं भजते. तथाहि गतोऽस्तमर्क इत्यादौ सपत्नं
प्रति वृक्षस्कंदरदानावसर इति भिसरणमुपक्रम्यतामिति. प्राप्तप्रायमस्मे प्रेयाति
ति कर्मकरणान्निवर्तामहे इति. सांध्यो विधिरुपक्रम्यतामिति दूरं माया इति. सा
रभियोगं हं प्रवेष्टुं पनामिति मनायो धुना न भवतीति. विक्रेयवस्तूनि संक्षिप्यतां नामि
ति. नागतोऽद्यप्रेयानित्यादि रनवधिश्चैवंयोर्थस्तत्र तत्र प्रतिभाति ॥ वाच्यवांग्ययो

65

७१

ष्वेषु गोकादीनामपि न वाचकत्वम्। कस्मात्तल्लक्षणलक्षणीयपर्यायैर्दीर्घदीर्घैर्गोभिधा
व्यापारेणैव प्रतीतिसिद्धेः किमिति च ष्फ निर्लिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां
पूर्वपूर्वबलीयस्त्वमितरार्थविप्रकर्षादित्यनिताभिधानवादे विधेरपि सिद्धं वैयर्थ्य 66
त्वम्। किंच। अन्यस्य चिन्निति पदयोर्वैपरीत्येकाव्यानुवर्तिनि कथं गृहत्वम्। न द्र
ष्टासम्बन्धः। वर्णानवैरन्तिन इत्यनभिधेयाच्चेत्तयेव माहात्म्यविन्यासं यस्यात्।। यदि
च वाच्यवाचकत्वव्यतिरेकेण व्यंग्यव्यंजकभावो नान्युपेयते। तदसाधुत्वादी
नां नित्यदोषत्वं कष्टत्वादीनामनित्यदोषत्वमिति विभागकरणमनुपपन्नं स्या
त्। न चानुपपन्नं सर्वस्यैव विभक्ततया प्रतिभासात्। वाच्यवाचकत्वव्यतिरेके
ण व्यंग्यव्यंजकताश्रयणे तु व्यंग्यस्य बहुविधत्वात्क्वचिदेव कस्यचिद्दोषत्वेनो

का० प्र० ७२

नयेन च संख्यायाः ॥ कस्मादेकत्रैव द्वौ स्रोतोद द्रुतमपि प्राह समः वर्णं श्रद्दरं समभमस्य
नम श्री हरि वारि श्रव्या मेमदक इति ॥ इन्यो द्वौ सतीनत्वं कानादिगत्वेन विषय
स्यार्थ भेदेपि यहे कत्वं तन्न किं चिद्दर्पि नीलानीलादौ भेदो न स्यात् ॥ उक्तं हि ॥ अ
यमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा भावानां यद्विरुद्ध धर्माध्यासः कारणभेदश्चेति। वाच
कानाम र्थापेक्षाव्यंजकानां तु न तदनपेक्षत्वमपीति न वाचकत्वमेव व्यंजकत्व
म् ॥ किंच ॥ वानीरकुंजेत्यादौ प्रतीयमानमर्थमभिव्यज्य वाच्यस्वरूपेणैव यत्र
विश्राम्यति, न तत्र गुणीभूतव्यंग्येतात्पर्यभूतोप्यर्थः स्वशब्दानभिधेयः प्रतीति
पथमवतरत्कस्य व्यापारस्य विषयतामवलम्बताम् ॥ ननु रामोस्मि सर्वं सहे
इति रामेण प्रियजीवितेन नकृतं प्रेम्णः प्रिये नोचितमिति। रामो सो भुवनेषु ७२

निःशेषच्युतेत्यादौ निषेधविध्यात्मना ॥ मात्सर्येऽमुना यैर्विचार्य कार्यमार्याः समम
र्यादमुदाहृतं न सेर्ष्यानिनंदाः किमु मूधवाणामनुसार स्मैर विलोकिनी नाम् ॥
इत्यादौ च शापेऽपूर्णत्वं मात्सर्यात्तत्ववर्णन निश्चयरूपेण ॥ कथमवनिपदर्पो यन्नि
शातासिधारादलननमालिन्यमूर्ध्ना विहिंस्रां शक्तीहकृत्ताश्रीः ननु नवनिर्दहनारेरयमो
किं न नीता न्विदि विस्मयमानीतौ चल्लमाकीर्तिरेभिः ॥ इत्यादौ निंदास्तुतिवपुषा
स्वरूपस्य ॥ पूर्वपक्षात्प्रादेवेन स्त्रीत्वेन निःकालस्य, प्रारूढप्रयुक्त्वेन प्राहूप्राहैकेटोपान
दूर्ध्ववर्णसंह्रुटनाप्रयत्नेन चाप्रयत्नस्य. प्राहूरार्घ्यप्रासनज्ञोनेनेन प्रकरणादिसद्भा
यप्रतिमानैर्मत्स्यसद्भिन्नेनेनचावगम इति निमित्तस्य गोढुमात्रविदग्धव्यपदे
श्ययोः प्रतीतिमात्रचमत्कृत्योऽस्त्वकारत्कार्यस्य. गतोस्तमर्क इत्यादौ प्रदर्शित

68

का०
प्र०
७२

समयविशेषसव्यपेक्षा लक्षणा, अनपेक्षाभिधा मुख्यभूता सा इत्याहुः॥ न च लक्षणात्म
कमेव ध्वननं तदनुगमनेन तस्य दर्शनात्। न च तदनुगतमेव, अभिधावलंबनेन
नापि तस्य भावात्। न चोभयानुसार्येव अवाचकवर्णानुसारेणापि तस्य दृष्टेः। न
च शब्दानुसार्येव अशब्दात्मकनेत्रविभागावलोकनादिगतत्वेनापि तस्य प्रसिद्धेः॥
इत्यभिधातात्पर्यलक्षणात्मकव्यापारत्रयातिवर्ती ध्वननादिपर्यायो व्यापारोऽनपह्नु
वनीय एव। तत्र, अस्या इत्येतत्पादे नियतसंबंधः॥ कस्स व ण होइ रोसो इत्यादा
वनियतसंबंधः॥ विवरीअरए लच्छी बंह्मं दट्ठूण णाहिकमलट्ठं। हरिणो दाहिण
णअणं रसाउला झत्ति ढक्केइ इत्यादौ संबंधिसंबंधः॥ अत्र दक्षिणपदेन दक्षिणनय
नस्य सूर्यात्मता व्यज्यते। तन्निमीलनेन सूर्यस्यास्तमयः। तेन पद्मस्य संकोचः ७२

69

विक्रमगुणैः प्राप्तः सिद्धिं यत्नामित्यादौ लक्षणीयोऽर्थो नानात्वं भजते। विशेषः पदपदेश
देन तु स्फुटमवति। तदेवमस्य स्फुटार्थोऽयं तु प्रकरणादिसव्यपेक्ष इति। कोऽयं नूत
नः प्रतीयमानो नाम। उच्यते लक्षणीयस्यार्थस्य नानात्वेऽप्यनेकार्थशब्दाभि
धेयवन्नियतत्वमेव। न खलु मुख्येनार्थेनानियतसंबंधो लक्षयितुं शक्यते।
प्रतीयमानस्तु प्रकरणादिविशेषवशेन। नियतसंबंधोऽनियतसंबंधः संबंधसं
बंधश्च द्योत्यते॥ न च॥ अत्ता। इत्थ णिसज्जइ एत्थ अहं। दिअहअं पलोएहि मा
पहिअ रत्तिअंधसेज्जाए मह णिसज्जिहिसि॥ इत्यादौ विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ
मुख्यार्थबाधः। तत्कथमत्र लक्षणा॥ लक्षणायामपि व्यंजनमवश्यमाश्रयितव्य
मिति प्रतिपादितम्। यथा च समयसव्यपेक्षाभिधा। तथा मुख्यार्थबाधादित्रय

त्मयकार्यानिवृत्युपलब्धिपूर्वकंगोदावरीतीरेसिंहोपलब्धिरितिव्यापकविरु
द्धोपलब्धिः। अत्रोच्यते। भीरुरपिगुरोःप्रभोर्वानिदेशेन, प्रियानुरागेणान्येन
वा, एवंभूतेनहेतुनासत्यपिभयकारणेभ्रमतीत्यनैकान्तिकोहेतुः॥ शुनो
बिभ्यदपिवीरत्वेनसिंहान्नबिभेतीतिविरुद्धोपिगोदावरीतीरेसिंहसद्भावः
प्रत्यक्षादनुमानाद्वानिश्चितोपितुवचनात्। नचवचनस्यप्रामाण्यम
स्ति, अर्थेनाप्रतिबंधादित्यसिद्धश्च, तत्कथमेवंविधाद्धेतोस्साध्यसिद्धिः॥ त
थानिःशेषच्युतेत्यादौयानिगमकतयाचंदनच्यवनादीन्युपात्तानि। तानिका
रणांतरतोपिभवंति। अत्रचात्रैवस्नानकार्यत्वेनोक्तानिनोपभोगएवप्रति
बद्धानीत्यनैकांतिकानि॥ व्यक्तिवादिनाचाधमपदसहायानामेषांव्यंजकत्व ७४

71

तन्नेत्रव्यापारः स्यादिति नम् तत्र सति गोपस्यागमपादर्शनम् अदर्शनेन ननिर्येत्रयं निधूव
नविलसितम् अपेंद्रबुद्धिनिग्राह्यो वाक्यार्थ एव वाच्यो वाच्यमेव वाचकमिति। ये
प्याहुः। तैरप्यतिविद्याप्रदर्शितैः परपदार्थकल्पना कर्तव्येति। नन्वदोष्यवपुष 72
मुक्तौदाहरणादौ विध्यादिर्व्यंग्य एव। वाच्यादर्थं बहुं नावगन्तुं प्रतीयते। यतः उक्तिरि
द्यस्य वक्तुश्चित्तस्य प्रतीति प्रसंगात्। एवं च संबंधाद्यंग्यव्यंजकभावो प्रतिबं
धेव प्रयुंनमवतीति व्याप्त्रत्वेन नियतधर्मिनिष्ठत्वेन च त्रिरूपाल्लिंगात्तिज्ञानम
नुमानं यत्तु द्रूपपवयर्थ वस्यति। नयादि ॥ भम धम्मिअ वीसत्थो सो सुणओ अज्ज
ज्ज मारितत्तेण गोलाणइकच्छकुडंगवासिणा दरिअसींहेण ॥ अत्र गृहे श्वनिवृत्त्या
भ्रमणं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति यद्यपि भ्रमणं न

का
प्र
७५

ताम्यन्तन्त्रीकयोललनलसुनिः, उदयतितनोधानधंसहासः स्वर्णदामुखविमलसवि
सिनीकंदछेदस्फुविर्मगलोकुनः ॥ अर्थचित्रं यथा ॥ ते दृष्टिमात्रपतिता अपि क
स्यनात्रक्षोभायपक्ष्मलदृशामलकाः खलाश्च, नीचाः सदैवसविलासमली
कलग्नायेकालतांकुटिलतांचनसंत्यजंति ॥ यद्यपिसर्वत्रकाव्येंततोविभावा
दिरूपतयारसपर्यवसानंतथापिस्फुटस्यरसस्यानुपलंभादव्यंग्यमेतत्काव्य
द्वयम् ॥ अत्रचशब्दार्थालंकारभेदास्तेचालंकारनिर्णयेनिर्णेष्यंते ॥ ४८ ॥ ॥
इतिकाव्यप्रकाशेशब्दार्थचित्रनिरूपणंनामषष्ठउल्लासः ॥ ॥ काव्यस्वरूपंनि
रूप्यदोषाणांसामान्यलक्षणमाह ॥ मुख्यार्थहतिर्दोषोमुख्यश्चरसस्तदाश्र
याद्वाच्यः, उभयोपयोगिनः स्युश्शब्दाद्यास्तेनतेष्वपिसः ॥ हतिरपकर्षः शब्दाद्या

73

७५

मुक्तम्॥ न चात्र धूमत्वं प्रमाणप्रतिपन्नमिति, कथमत्रानुमानम्॥ एवंविधादर्थादे
वंविधोऽर्थ उपपत्त्यनपेक्षत्वेऽपि प्रकाशत इति व्यक्तिवादिनः पुनस्तददूषणम्॥
इति काव्यप्रकाशे ध्वनिगुणीभूतव्यंग्यसंकीर्णभेदो नाम पंचम उल्लासः॥ ॥५

शब्दार्थचित्रं यत्पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतम्, गुणप्राधान्यतस्तत्र स्थितिश्चित्रार्थशब्द
योः॥ न तु शब्दचित्रेऽर्थस्याचित्रत्वमर्थचित्रे वा शब्दस्य॥ तथा चोक्तम्॥ रूपका
दिरलंकारस्तस्यान्यैर्बहुधोदितः, न कांतमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम्॥
रूपकादिमलंकारं बाह्यमाचक्षते परे, सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वांछंत्यलंकृ
तिम्॥ तदेतदाहुः सौशब्द्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी, शब्दाभिधेयालंकारभेदादिष्टं द्वयं
तु नः॥ इति॥ चित्रं यथा॥ प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभस्तदनु विरहो

का
प्र
४८

यमिनं श्राप्तिविन्माय्यदूति, अत्र चं चथावन्नसर्थः नम्माव्या यनिस्तनन्युगामिपठितव्यम्॥
अप्रयुक्तं तथाम्नातमपि कविभिर्नादृतं, यथा॥ यथायं दारुणाचारस्सर्वदैवविभा
व्यते, तथा मन्ये दैवतोस्य पिशाचो राक्षसोथवा ॥ अत्र दैवतशब्दो दैवतानि पुंसि
वेति पुंस्याम्नातोपि न केनचित्प्रयुज्यते ॥ असमर्थं यत्तदर्थं पठ्यते न च तत्रास्य शक्तिः
यथा॥ तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्क्रियः, सुरस्रोतस्विनीमेष हन्ति सम्प्रति
सादरम्॥ अत्र हन्तीति गमनार्थम्॥ निहतार्थं यदुभयार्थमप्रसिद्धेर्थे प्रयुक्तं यथा॥
यावकरसार्द्रपादप्रहारशोणितकचेन दयितेन, मुग्धा साध्वसतरला विलोक्य
परिचुम्बिता सहसा॥ अत्र शोणितशब्दस्य रुधिरलक्षणेनार्थेनोज्ज्वलीकृत
रूपोप्यर्थो व्यवधीयते॥ अनुचितार्थं यथा॥ तपस्विभिर्यास्सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नत ४७

इत्याद्यमुद्दाम्यदुर्गिरवनेति श्लेषमाह ॥ दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्त
मसमर्थम निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाश्लीलम् । संदिग्ध
मप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत्क्लिष्टम् । अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृ
त्समासगतमेव ॥ श्रुतिकटु परुषवर्णं दुष्टं यथा ॥ अनंगमंगलगृहापांगभंगि
तरंगितैः । आलिंगितः स तन्वंग्या कार्तार्थ्यं लभते कदा ॥ अत्र कार्तार्थ्यमिति ॥ च्यु
तसंस्कृतं व्याकरणलक्षणहीनं यथा ॥ एतन्मंदविपक्वतिंदुकफलश्यामोद
रापांडुरप्रांतं हंत पुलिंदसुंदरकरस्पर्शक्षमं लक्ष्यते । तत्पल्लीपतिपुत्रि कुंजरकु
लं कुंभाभयाभ्यर्थनादीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रावृतं मा कृथाः ॥ अ
त्रानुनाथत इति ॥ सर्पिषो नाथत इत्याशिष्येव नाथतेरात्मनेपदं विहित 76

काप्र॰
स८१

जीवल्लोकोऽधुना ॥ अत्र दिनमिति प्रकाशमयमित्यर्थे विवक्षिते तत्रावाचकं यश्चो
पसर्गसंसर्गो दृष्टोऽन्तर्वाचकं यथा जंघाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीक
रालः प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मंजुमंजीरभृंगः भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निज
तनुस्वच्छलावण्यवापीसंभूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः अत्र दधदि
त्यत्रार्थे विदधदिति विधेति व्रीडाजुगुप्सामंगलव्यंजकत्वात् यथा साधनं सुमहद्यस्य
यन्नान्यस्य विद्यते तस्य धीशालिनः कोऽन्यः सहेताराळितां भ्रुवम् लीलातामरसाहतो
न्यवनितानिःशंकदष्टाधरः कश्चित्केसरदूषितेक्षण इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः मुग्धा
कुड्मलिताननेन ददती वायुं स्थिता तस्य सा भ्रान्त्या धूर्ततयाथवा नतिमृते तेनानिशं
चुम्बिता ॥ मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशाद्घनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽस्य जा

प त्रः

77

सत्त्रिभिरिष्यते च या । प्रयांति तामाशुगतिं यशस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः ॥
अत्र पशुपदं कातरतामभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थम् ॥ निरर्थकं पूरणमात्रप्र
योजनं चादिपदं यथा ॥ उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते मम हि गौरि । अ
भिवांछितं प्रसिद्ध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन ॥ अत्र हि शब्दः ॥ अवाचकं यथा ॥ अवं
ध्यकोपकस्य निहंतुरापदां भवंति वश्याः स्वयमेव देहिनः । अमर्षशून्येन जनस्य
जंतुना न जातहार्देन न विद्विषादरः ॥ अत्र जंतुपदं आपदां निहंतुः प्रतिभट
त्वेनार्थे विवक्षितं न तु तत्राभिधायकम् ॥ यथा वा ॥ हा धिक्सा किल तामसी
शशिमुखी दृष्टा मया यत्र सा तद्विच्छेदरुजांधकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम्
किं कुर्मः कुशले सदैव विधुरो धाता न चेत्तत्कथं तादृग्यामवतीमयो भवति मे नो

पेटापानत्वातिप्रियम् ॥ अत्र च पेटापानत्वेन न निर्दिष्टं तत्त्वं लक्ष्यते ॥ अयमसमासत्वमेव द्र
ष्टमिति संबंधः ॥ अन्यत्र तु केवलं समासगतं च ञ्जिष्टं यत्नो यत्र तिपन्निर्विध्यवद्दिता ॥ य
था ॥ अत्रिलोचनसंभूतज्योतिरुद्गमभासिभिः ॥ सदृशं शोभतेत्यर्थं भूपाल तव
चेष्टितम् ॥ अत्रात्रिलोचनसंभूतस्य चंद्रस्य ज्योतिरुद्गमेन भासिभिः कुमुदैरि
त्यर्थः ॥ अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत् ॥ यथा ॥ मूर्ध्नामुद्वृत्त
कृत्ताविरलगलगलद्रक्तसंसक्तधाराधौतेशांघ्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमि
थ्यामहिम्नाम् ॥ कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदर्पोद्धुराणां दोष्णां चैषां
किमेतत्फलमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः ॥ अत्र मिथ्यामहिमत्वं नानुवाद्यमपि
तु विधेयम् ॥ यथा च ॥ स्रस्तां नितंबादवलंबमाना पुनः पुनः केसरपुष्पकां

79

रतिविलुलितबन्धे केशपाशे प्रियायाः सति कुसुमसनाथे किं हरेदेष बर्ही छकुसाधनवाउविनाप्र
प्राह्लादीडादिव्यंजकाः संदिग्धं यथा ॥ आलिङ्गितस्तत्रभवान्संपराये जयश्रिया आशीः
परंपरां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु अत्र वंद्यामिति किं हठहृतमहिलायां किं नमस्यामिति
संदेहः अप्रतीतं यत्केवलशास्त्रप्रसिद्धं यथा सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिर्दलिताशयताज्जु
षः विधीयमानमप्येतन्न भवेत्कर्मबन्धनम् अत्राशयशब्दो वासनापर्यायो योगशा
स्त्रादावेव प्रयुक्तः ग्राम्यं केवलं लोके स्थितं यथा राकाविभावरीकान्तसंक्रान्तद्युतिते
मुखं तपनीयशिलाशोभाकटिश्च हरते मनः अत्र कटिरिति नेयार्थं निरूढालक्ष
णाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् क्रियन्ते सांप्रतं काश्चित्काश्चिन्नैव त्वशक्तितः इति यन्नि
षिद्धं लाक्षणिकं यथा शरत्कालसमुल्लासिपूर्णिमाशर्वरीप्रियम् करोति ते मुखं तन्वि

का. प्र. ४९

नीतिः ॥ यथा वा ॥ चिरकालिकनिद्राक्लिष्टलोचना नेत्रदारिणः । कान्ताकेन्तस्य सद्रसा विदधाति ग
ल्गद्रम् ॥ अत्र कंठग्रहमिति वाच्यम् ॥ यथा वा ॥ नत्र कंसारिना भूत्त कण्ठसंनानप्राणानात्म
नस्तेन व्याकृजन्ताधनुर्भवनो देवाद्रावानीपतेः । ननु च कस्तुमदाधनाव कवधाद्धि ब्रस्पद
नोन्सवः स्कंदः स्कंद इव प्रियो द्रमयवाक्रियाः कथं विस्मृतः ॥ अत्र भवानीपतिशब्दो भवा
न्याः पत्यंतरे प्रतीतिं करोति ॥ यथा ॥ गोरपिचद्वादनं तां प्राप्नवत्तस्यापि गिरिसुतासिंदः
सदिघेनिरद्दंकारः प्रायाद्दस्योपि विकारमणः ॥ अत्र विकारमण इति विरुद्धां धियमुत्पा
दयति ॥ अविमृष्टसमासत्वं तत्र यथा ॥ सा दूरे च सुधासांद्रतरंगितविलोचना । वह्निर्निद्रा
दनादीर्घकालं लघुसमुपागतः ॥ एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ अथास्य च्युतसंस्कारम
समर्थनिरर्थकम् वाक्येपि दोषाः संत्यनेपदस्यांशेपि केचन ॥ केचन न पुनः सर्वे ॥ क्रमे
णोदाहरणम् ॥ सो ध्यैवेदांस्त्रिदशान्यष्टपितॄन्तताम्मीत्सममंस्त बंधून् । व्यजैषड्

81

चौम् आसीकृतां स्थानविदाम्बरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य ॥ अत्र मौर्वीद्वितीयात्वमश्रु-
मुक्तेत्यम् ॥ यथा च ॥ वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगंबरत्वेन निवेदितं वसु . वरेषु
यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥ अत्रालक्षिता जनिरिति वाच्यम् ॥ य-
था च ॥ आनंदसिंधुरतिचापलशालि चित्तसंधाननैकसदनं क्षणमप्यमुक्ता । या सर्वदैव भ-
वता तदुचिंतचिंतान्तां नितनोति तत्त्वसम्पुत्ति धिग्धिगस्मान् ॥ अत्र न मुक्तेति निषेधो विधे-
यः ॥ यथा ॥ नवजलधरः सन्नद्धोयं न दृप्तनिशाचरः सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न तस्य शरासन-
म् . अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरंपरा कनकनिकषस्निग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी
अत्र नत्वानुवादेनान्यत्किंचिद्विहितम् ॥ यथा ॥ अपात्मानमवक्तोभेदोधमेमना-
नुरः आरधूर्वाददेसोयोनस्मन्नास्म्युवमनत्वभूत ॥ अत्रानुवादे नात्मगोपनादि ॥
विरुद्धमतिकृद्यथा ॥ सुधाकरकलाकारविशारदविचेष्टितः . अकार्येमित्रमेकोसौ त-
स्य किं वर्णयाम्यहम् ॥ अत्र कार्यं विना मित्रमिति विवक्षितम् . अकार्ये सुमित्रमिति तु प्र-

का
प्र स
५

जते इतरादेशे येषां कवीनां म्यान्नवनेनम् ॥ अनवंतीनरेशो प्रवर्तनप्राहून्नुगुणमारायिनः ॥यि
न्द्रचसतिमदं वृजामितांसद्वृपरिवारजनेनयत्वमेः भवत्ति सपदि पावकान्वये हृदयमप्रोषितप्रो
कप्रत्यकम् ॥ अनयित्नुर्वद्धमिन्नादौ विवक्तिने प्रमयानारि प्रतीतावमंगलार्थत्वम् ॥मुरा
न्चोलासमरः प्राप्नपयोवृकाम्यनः मार्गलक्ष्मवणेभान्तद्दृत्तिरेषविलोकतताम् ॥ अत्र किं
मवाति प्राह्वाः देवसेना प्रावविभूत्यर्थाः किंसदिवाद्यो इति संदेहः ॥ तस्याधिमात्रोपायस्य
तीव्रसंवेगनानुषः दृढभूमिः क्षिप्रप्राप्नोयत्नः फलितस्मावे ॥ अत्राधिमात्रोपायाद्याः
प्राहसोवप्रासोहो प्रयुक्तेत्वा दप्रतीताः ॥ नामूलयनगलोयं वलेजल्पति मानवः क
तोतिवादनेयानेस्सदैवनृपयानया ॥ अनुगलादूषः प्राह्वाप्राप्याः ॥ वस्त्रवैदूर्यचर
लेः ननसन्नरजःपरा निष्कम्यावचिन्तानेत्रयुग्मवेदयसाम्यनम् ॥ अत्रो उरर
त्नप्यारैर्निहननमात्रवलाभूः केतानेवडूंढोधयेति नेहाथायेता ॥ धम्मिल्ल
स्यनकस्यप्रेत्यनिकामंडरंगप्राप्तव्याः रज्यन्यपूर्वेवं धवुन्यते ः कसमानसं

83

कु
प्र
८

गेमसंक्रांतीनौसमूलघ्नानंन्यवधीरदरीश्चादधान्तुवेडुश्चावनोभावुकानांपरमपवाम अनौल
मूकनाद्येषुच्छन्दोदोषैरसम्मतानां ॥ अत्र च श्चुवनरंद्र: अनेलमूकोवधिरमूक: ॥ सायद
सद्दायवस्तोर्मेकरध जनिच्यसितत्कामाधिपते :. अत्र कचिभासुरसेमानितनामवनिपश्री
क: ॥ अत्र समायकादिषु द्या: स्वन्नाक्षिप्त्तंद्रप्रयोगा: पारद्यपतयाप्रसिद्धा: ॥ ऊर्विदत्वं
नावन्त्यरत्यासिपुणग्रामममभिनोयप्रीमाखंत्यनेदिघ्निदिघ्निवनग्रास्तवविभो प्रवज्योत्स्ना
गौरस्फुटविकटसर्वसुभगा नखाद्यित्वन्कीर्तिर्भ्रमतिविनात्वाश्चादनमिद्द ॥ अत्र ऊर्विदादि
प्रान्हायांतत्तं प्रतिपादयन्त्य श्रोक्यमानस्यातिरक्तादंचानत्तीन्यनुचितार्थ: ॥ ग्राम्यमाद्विस
धामाविविधमाश्च: करोत्यरम् . निद्रांसहस्रयणवे नापलायनपरायणम् ॥ अत्र ग्राम्यभा
ड्रिम्नधामविषमाश्चनिद्रायणे प्राह्या: प्रकृष्ट जलदागानसम्प्राप्यसंकोचन पत्राणिसवा
चका: ॥ भूपतेरुपसर्पतीकम्पनावामलोचना. तत्तत्प्रहरणेत्साद वनीमोहनमादधौ ॥
अत्रोपसर्पणप्रहरणनमोहनप्राह्यावीडादायित्वाश्लीला: ॥ तेन्यैवोतत्समप्रतिपरोत्सर्गैर्भुं
च

84

कां
प्रस
७।

यलचेष्टितम् ॥ अत्र सिद्धिं समेताभ्याम् उभाभ्यामन्वियेषसः ॥ द्वयंगतंसम्प्रति
शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः । कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्व
मस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ उक्तम्यिन्नीमभवयरिसकलनाप्रकांता नेत्रचन्द्र
प्रतिदिशं विधुरे दिवं ती कृते सदा हृत एतनयासदृशैव दग्धा धूमान्वितेन दहन
ननवीति नास्ति ॥ यस्तु दूरदृष्टान्त वाक्या पदानन्तत्वेन योनुस्मामर्थ्यात्किञ्चिदेव वा
क्वापि गतस्य न स्फुरत्स्यापादाने नाभिहितत्वे ॥ यथा ॥ साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मी
लितं यदभिरामताधिके उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठि
तं पुनः ॥ अत्र मुखापादस्तु यस्य दृष्टस्य स्फुटप्रायपादानं विना साकांक्षः यथा द्वे वक्षोके
आद्यपदयोर्व्यत्यासे द्वयोरुपादानेन तु निराकांक्षत्वं प्रसिद्धम् अनुपादानेऽपि
द्वयमपि सामर्थ्यात्किञ्चिद्गम्यते ॥ यथा ॥ ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां

85

ग्राम्यम् ॥ अत्र धर्मिणस्तस्य प्राधान्यं प्रोक्तं कल्प्यमानमसंगतं रज्यतीति सम्बन्धेन क्लिष्टत्वम् ॥ न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः । धिग्धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा स्वर्गग्रामटिकाविलुंठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥ अत्र अयमेव न्यक्कार इति वाच्यम् ॥ उक्तं त्वमात्रं चानुवाद्यं न विधेयत्वेन विवक्षितम् ॥ अत्र च शब्दरचना विपरीता कृतेति वाक्यस्यैव दोषो न वाक्यार्थस्य ॥ यथा वा ॥ अपांगसंसर्गि तरंगितं दृशोर्भ्रुवोररालान्तविलासि वेल्लितम् । विसारि रोमाञ्चनकञ्चुकं तनोस्तनोति योऽसौ सुभगे तवागतः ॥ अत्र योऽसाविति पदद्वयमनुवाद्यविधेयार्थं तथा विवक्षितमनुवाद्यमात्रप्रतीतिकृत् ॥ तथा हि ॥ प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यदुपादानं नापेक्षते ॥ क्रमेणोदाहरणम् ॥ कान्तं केवलानीति निःश्रेयसे च

कौ॰
प्र॰ म॰
४१

तं तेजो ऽस्य भूपतेः दीप्यतां दैः किलानेनकृतं तरपि दाविनम् ॥ कृत्य त्रोतत्त्रहः ॥ अनुकथम् ॥ कल्याण
नोत्तमिदमदनामौ पुष्टि तेन विधुतो पुरं पाल ल्मीसस मपि हरारे दिदेव मौर सत्यर्थं प्रति ज
रि. जगन्नाथनमस्य नत्वे भ्रंशतिन रभागवत् पृयसे सवनाय अत्र यथा हिं त्वज्ञानत्वोरस्मुकं उ
त्तने अत्र यद्यपि दितिये न केन विद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं च स्यादितिं तथाभूतमेव तेषु
हेन ग्रामप्रच्यते तथा किं लोभेन मिथं रिचित समभूतो थ नैन देवं कं तं मात्रा स्त्रील ब्रुतां गता
त्रिभुवन यथा मानैव समयस्मा मिश्येन नामर्चिं तिनं हि तद्य मपार्थनु ते मौ मुरुत्न्मा ता
तानं को लत्र मितपनुचितं पुंके विधायाहते अत्रार्थ स्यति नान स्पे लिवाचं नत्वनयोः
समासेष्वग्रीभावः कार्यः एवं समासानरे ष्वपु राहार्थम् भिन्नत्तमारत्वं मत्वः प्रि वालिं
गिन स्त्रीयः विग्रह त्वपो नायष्यो रते ते गमना हवा: अत्र लमादिगुण पुंकाः स्वमा
सने इति विवचिने हनाप्रति विरुद्धा प्रतीतिः पदै कदेशो यथा संभवं क्रमेण रादहरणं

87

ज्ञातानि तेषां किमपि तान्यतितेष्यन्ते: उपपद्यते तिमिरकोपि समानधर्मा कालत्रयनिरवधि
विमलावपत्रो अत्रयउपपद्यते तेन प्रतीति एवं च न तस्य हानोपादानेन साकांक्षत्वम् नचासाविति
तस्य कार्यमाह अमोमं तं त्वविलितनचारुकेसरः प्रसन्नमाराधियमाण्डलाग्रणीः विपुलरमा
भनस्हारिवेन्द्रितावसेन कालोहतेमानिवागतः अत्र हि तस्य कार्यप्रतीतिः प्रतीतेवा 88
करवालकरालदोस्सहायो युधियोसौ विजयार्जुनैकमल्लः यदि भूपतिनाससतत्रक एव वि
तिसुर्जैततनेहतेहतेस्यात् अत्र सम्बन्धानर्थकं भवेत् अथ यो विकल्पमिदमर्थमण्ड
लेप परूपनीपतिरिखिलेभवदम: स्वात्मपदपरिहरितेजगत्पासातित्वसविन:कुतोभयम्
इदं प्राहवदरं प्रस्तुतस्य कार्यमभिधानेन स्तुत्यते तर्हि तेनैव वाच्यान्तरेउपादानमर्हति
नतनैव यस्य हस्यहि निकटे स्थितः प्रसिद्धिं परामपाति यथा यत्र दूर्जितमनुग्रहात्।

का॰
प्र॰
८०२

89

विजयी कार्त्तिकेयो विजेयः प्राप्तकृत्तकः स्मरन्नमुद्धिः । अभियुक्तं त्वकारः अस्त्रैविन्नत्विम कृ
तवतारेण कान्केलवबधौव ध्वस्यस्य पञ्चमुनालञ्चानैव इह्यामः ॥ अत्र विजेय इति कृत्य
प्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थे वा कृतः ॥ अतिपेलवमतिपरिमितवर्णं लघुतरमुदाहरति शठः
परमार्थतः स हृदयं वहति पुनः कालकूटघटितमिव ॥ अत्र पेलव प्राहुः ॥ यः पूयते
सुरसरिन्मुखतीर्थसार्थस्नानेन शास्त्रपरिशीलनकीलनेन सौजन्यमान्यजनिरूर्जित
मूर्जितानां सोऽयं दृशोः पततु कस्यचिदेव पुंसः ॥ अत्र पुंस प्राहुः ॥ विनयप्रणयैककेतनं
सततं योऽभवदङ्गतादृशः । कथमद्य स तद्वदीक्ष्यतां तदभिप्रेतपदं समागतः ॥ अत्र अभिप्रेत शाहुः ॥
कश्चिन्नुकीणामामर्य्यमस्वनोतु पतेत्तरामाः अयं साधुचरस्तस्मादंजलिर्बध्यतामिह ॥ अ
त्र किं पूर्वं साधुरुत न साधुः पूर्वं चरतीति संदेहः ॥ किमुच्यतेऽस्य भूपालमौलिमालामहामणेः
सुदुर्लभं वचोबाणैस्तेजो यस्य विभाव्यते ॥ अत्र वचः प्राहुर्नमौप्राह्यो लक्ष्यते ॥ अत्र नाव
लं केवलं स्वपरयावत्तरपरमपि पर्यायपरिवर्त्तनं न क्षमते ॥ जलधारावृतं पश्यमेव

ग्रस्यमतिचवलत्वात्वान्तवप्रमोघोयमत्वात्यरिकृतिविवसत्वात्तंसमेनप्रियायाः इनियदिशु
नहतत्वसन्नमालेवयामसलदयिनदहरिणहौ विस्मरन्त्येनवात्मा ॥ अत्रत्वादिति ॥ यस्यात्वा ॥
तद्दृक्शुनिष्ठैकुसदेवकार्यमयोत्तुरभव्यएव अप्येतनेप्रन्यसमात्तबीबीजांकुरःप्रागुदया
दिवाभः ॥ गूढवडैवैरतिकष्टम् ॥ यज्ञापाशोविषमभंडनानंसम्यारायचेपिवरैः विमतिब
लन्दकांस्यविभक्तानामकालसंध्यामिवधानुमत्तम ॥ अत्रमज्ञाशहःतीवार्येननिहता
यः ॥ आरावेजन्मपुनर्लिप्तवपुषांध्यामानिलोष्णासितपोत्सर्पैदिरहानलेनवत्ततसंतापि
तानांदशाम. समन्येवनिषेकसक्तपरसादेव सचेतोभुवोमलीनामिवपानकर्मेजनते
कामंजंसेवलाः ॥ अत्रहृशामितिविद्द्रवचनमनर्थकम. जंसेवलाणाएकस्याएवोपाद
नात ॥ नव ॥ अत्रसवलितेःप्रेमार्द्रेमेदर्मेजलीकृतौविन्यादिवव्यापारभेदाइद्रतंत्वव्यापा
रालामनुपात्तत्वात नवव्यापारेरहदकृरुशेवर्तते अत्रैवजस्ते अन्यात्मनेपदमनर्थक
म प्रधानक्रियाफलस्यकर्तृसंबंधेवक्रेभिप्रायक्रियाफलाभावात ॥ चायाचार्येत्त्विपुर

काप्र
स
५४

निसंभ्रमशौर्यभवधनुर्द्वैधादिधाविभैवक्त्रोधप्रविवित्समोऽक्षमाभागवभुजास्तंभापविष्टः क्षणात् उज्ज्वा
लः परशुर्भवतस्त्रिशिखिलत्वंकंठपीठातिथियेनानेन जगत्सु खंडपरशुर्देवो हरः ख्याप्य
ते ॥ यत्र नु न क्रोधस्तत्र स्य सबंध त्र्यंबकाभिधानेतत्पैव पदादृ प्रयोगः ॥ उपदानतोऽर्थस्य प्राप्रो व
प्रोवादिसर्गो न च ततद यथा ॥ धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोत्र सः यस्य भृत्यावली
त्तिष्ठामस्तावुद्धिप्रभाविता ॥ संध्येवेदंत्यविह्नलाधोशीलत्वकष्टत्वं च ॥ आद्यं यथा ॥ राज
न्निसंप्रतिभवतत्सुदिना विनानि इतो युद्धिजंतत्त्रियानि वसानतलेन्तः धीरा वेलेज्जनिउते उवि
त्तायसद्भनोग्नानन्वनतीविज्जरासमाप्त मेघुआनः ॥ यथा वा ॥ उनउदितउदारदारव्दारिघु
त्रिकसैक्तरवाचलादिवेंडः विजनवंशउदानुकंतनकानिर्वनमुक्तामणिवश्चकास्मानवे ॥
संदिनानकरोमीतिस्वेच्छासकठ पिदोषः प्रागुक्तादिदोषतकत्वेनसकृत् ॥ विमाउद्धीयमागने
चंडामरचेष्टितः अयमुत्तपनेयशीलतोजैवकविंऊरु ॥ अत्र संध्यावश्चीलता ॥ उक्तौसाव

91

वद्धानलादेवपूर्वैरदभेव । यथाष्णवमनसमयेसे नाप्रयुक्तादयः केचन भेदाः तथाप्यन्यैरलंका
रैर्विभागेन दर्शिता इति भेदप्रदर्शनं तेनोत्तेहून्यथा इति च विभज्योक्ताः ॥ प्रतिकूलव
र्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसंधि हतवृत्तम् । न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्त
पुनरात्तम् ॥ अर्थान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम् । अपदस्थपदसमा
सं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम् । भग्नप्रक्रममक्रमममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा ॥ रसा
नगुणत्वं वर्णानां दुष्टत्वे ॥ तद्विपरीतत्वं प्रतिकूलत्वम् ॥ यथा शृंगारे ॥ अकुण्ठोत्कण्ठया
पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि माम् । कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर ॥ रौद्रे यथा ॥ देशः
सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदाः पूरिताः क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्र
हः । तान्येवाहितशस्त्रघस्मरगुरूण्यस्त्राणि भास्वन्ति नो यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रो
णात्मजः क्रोधनः ॥ अत्र द्विक्किटवर्णत्वं दीर्घसमासत्वं चोचितम् ॥ यथा ॥ प्रागप्राप्त

काप्र
सं
५४

93

श्रीमत्कोनिजकोडितं करवल्लम्बीरणं निनम्रस्य लाद्रहे रावणपतेन्ति मूढमनसां शास्त्राणि वस्तू
नि च ॥ अत्र वस्तूनीति पाठे न्यूनपदं गुरुत्वं भजते ॥ द्रानूपदाबुधद्राकविवं घोविप्र
सद्मस्समाश्रयैरैव मुक्ष्य धर्मं नरवस्तु कासितानः कोबद्धं ततवेने ॥ द्रष्टा सर्वस्य जनकम
नेन ॥ न्यूनपदं यथा ॥ तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां वने व्याधैः सार्धं सुचिर
मुषितं वल्कलधरैः विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं गुरुः खेदं खिन्ने मयि भ
जति नाद्यापि कुरुषु ॥ अत्रास्माभिरिति खिन्ने इति अस्मास्वनुवैमित्यमिति च ॥ अधिकं य
था ॥ स्फटिकाकृतिनिर्मलः प्रकामं प्रतिसंक्रान्तनिशातशास्त्रतत्त्वः अविरुद्धसमन्विता
क्तियुक्तः प्रतिमल्लास्तमयोदयस्य कोऽपि ॥ अत्राक्रमनिग्रहः ॥ यथा वा ॥ इदमनुचितमक्र
मश्च पुंसां यदिह जरास्वपि मान्मथो विकारः यदपि च न कृतं नितम्बिनीनां स्तनपतनाव

उन्नतोलोमवैनेचार्थेचस्थितिः नाचर्जेयुञ्यलेभेतंशिरोनमयन्नम्भनाक॥द्वन्तंलवनणनुस 94
रणेष्वञ्जवमप्राप्तगुरुभावोंनरवुरमाननुगुएंञ्चहृतंगत्र॥क्रमेणोदाहरणम्॥अमृतंम
मनंकसंरदेहोमधून्यपिनान्यथा मधुरमपिकिंचनस्यापिप्रसवरसंफलम्. सकृदपि
पुनर्मध्यमस्यस्तनूसांनरविज्ञनोवदनुपरिद्धान्यन्स्नाहुस्यान्निगादशान्तमुदात्तु॥अत्रयदि
हान्यन्त्राहितिश्रुत्याम्॥यथायावा॥क्रेपरिहृरिश्रृंतीरङमणश्रेपिणमंदरत्नणपलेवौअहृ
णवदेजस्सदोसोपडिवद्धहिम्मिपडिवणणे॥अत्रहिलीनत्नीयमाणेमकारभवाद्वे॥वि
कसितसहकारहारिपरिमलमुंजितपुंजितद्विरेफः नवकिसलयोचारुचामरश्रीर्ह्रर
तिमुनेरपिमानसंवसंतः अत्रहारिप्रमदितसोरभेतियुक्तःपाठः॥यथायावा॥अनपास्ता
गुणरत्नरोहणभूवोधन्यामदन्यैवसामंभाराःखलनेनपएवविधिनाप्येरेषसृष्टोयुगः

काम॰
स॰ ५६

ममगुणचरणप्रणतानां भयनं सस्मरभंगि विश्वयामि च यांतं मम धिमे : कठोरः त्वमिति जनकंचुकीलो
नैकसूत्रैः परिवारिकच धूमिवीतान्ता विहितांच ॥ अभवन्मन इष्टोयोगसंबंधोयत्रतस्या
येषांनास्ति दृशोभरानस्मिति : यौवनः प्रतापोयाभिर्लीलायानभुवस्पंदनतत आयास्यैः कल्पि
ताः येषांदृक् तानामयंतिदोभाः दापाचारिणांतैः किंतत्यवित्तेषकारिविदितं किंचिनक्ष्वा
दोचितम् ॥ अस्मानेनां चपरायेन्यदृतस्कंधस्समनन्यात्स्यादित्युक्तनयेनयस्तु दृष्ट्वा निर्दिष्ट स्यान्म
मयोनांपस्यस्समनन्यये ये रित्यत्र विशेषस्याप्रतीतिरिति दपाचारिभिरित्तिपाठयुज्यतेस
मन्वयः ॥ यथावा ॥ त्वमेवं सौंदर्यासच कचिरतायाः परिचितः कलानां सीमांतं परमिह्यु
वामेव भजयः अस्मिन्दृंदे दिसान्तरदिव्रसमभवोसंवरतिवा मतं तदेशेषं यत्स्यान्नितमयत्तत्स
नीं गुणिनया ॥ अत्रयदित्यत्रार्थेतदिति तदानीमित्यत्र चयदेति चनास्तिचेत्स्यादितिव

धिज्जीवितंवतंवा ॥ अत्रकृतमिति ॥ यदीदिपिनचक्रंगलोचनानामितिपाठेमाकांक्षेवप्र
नीतिः ॥ कथितंयथा ॥ अधिकमरलतल्पकल्पितस्वापलीलापरिमलननिमीलन्या
ङिमाखंडयालीसनन्नुकथयकस्यचिंज्ञायत्यंजमेवसमरनरपतिलीलायौवराज्याभि
षेकम् ॥ अत्रलीलेति ॥ पतत्प्रकर्षंयथा ॥ कःकःकुत्रनघुर्घुरायितघुरीघोरोघुरेच्छूक
रः कः कः कंकमलाकरंविकमलंकर्तुंकरीनोद्यतः ॥ के के कानिवनान्यरण्यमहिषा
नोन्मूलयेयुर्यतःसिंहीस्नेहविलासबद्धवसतिःपंचाननोवर्तते ॥ समाप्तपुनरात्तं
यथा ॥ क्रेंकारःस्मरकार्मुकस्यसुरतक्रीडापिकीनांरवोझंकारोरतिमंजरीमधुलिहां
लीलाचकोरीध्वनिः तन्व्याःकंचुलिकापसारणभुजाक्षेपःस्खलत्कंकणःक्वाणःप्रेम
तनोतुवोनववयोलास्यायवेणुस्वनः ॥ द्वितीयार्धमनेकवाचकशेषंप्रथमार्धंयथा ॥

96

काप्र
सु९०

नवकिसलयलास्येनोन्नतालीवनान्तः प्रत्यग्रमुल्लसत्त्वाभाप्रसरतिस्मलयोमेत्तमंजीरभृंगाः भा
र्न्नेर्नेत्रानकारेडयतिनिजनतनुस्फुल्लावण्यवापीसंभृतांभोजशोभं विरधदभिनवोदंडपा
दोमवान्याः ॥ अत्र दंडपादस्तानातिजनतनुः प्रतीयते भवानीसंबंधिनीतु विवक्षिता ॥ अव
स्तुवनन्वयमनन्वयेनयन्नन्न यथा ॥ अप्राकृतस्य चरितातिशयैश्च दृष्टैरत्यद्भुतैरपहृतस्य
तथापिनास्था कोप्येषवीरशिशुकाकृतिरप्रमेयमहात्म्यसारसमुदायमयः पदार्थः ॥ अ
त्रापहृतोस्मीति अपहृतत्वस्यविधिर्वाच्यः तथापीत्यस्माद्वितीयवाक्यगतत्वेनोपपन्नेः ॥
यथावा ॥ पश्चोद्गमद्रिनन्यामुखेयसून्नस्माप्राप्तसमासुरमनोरथदूरवर्ती स्वप्नेनिकुडव
टनाभिर्गताभिरुपलक्षितफलामसरुराजसुतंविधाय ॥ अत्रमनोरथानामपिदूरवर्तीत्य
पर्यायोवाच्यः ॥ यथा वे ॥ त्वयिनिबद्धरतेः प्रियवादिनः प्रणयभंगपराङ्मुखचेतसः कमप

युक्तः पाठः ॥ यथा वा ॥ संग्रामांगणसंगतेन भवता चापे समारोपिते देवाकर्णय येन येन सह

सा यद्यत्समासादितम् । कोदंडेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमंडलं तेन त्वं भवता च कीर्ति

रमला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥ अत्राकर्णनक्रियाकर्मत्वे कोदंडशरादीनि वाक्यार्थस्य

न कर्मत्वे कोदंडः शरा इत्यादि प्रा... न च यत्तदुक्तः द्वितीयादेशः कोदंडादि न वकेनके

नेत्यादिप्रश्नः ॥ यथा वा ॥ चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्त्तवीर्यो विजेता ... यन्निंद्यं तात यत्तवृत्ते

नियतपितुस्त्वप्रतीयते ॥ कृतवत इति पाठे मतत्यागो भवति ॥ यथा वा ॥ चत्वारो वयमृत्विजः

स भगवान्कर्मोपदेष्टा हरिः संग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतव्रता कौरव्याः पश

वः प्रियापरिभवक्लेशोपशांतिः फलं राजन्योपनिमंत्रणाय रसति स्फीतं यशोदुंदुभिः ॥

अत्राध्वरशब्दः समासे गुणीभूत इति न तत्पदार्थैः सर्वैः संयुज्यते ॥ तथा ॥ जंघाकांडोरुनालो

यत्रवाक्यांतरस्यपदानिवाक्यांतरेनुप्रविशंति॥यथा॥किमितिनपश्यसिकोपंपादगतंबहुगुणंगृहा
णेमम्।ननुमुंचहृदयनाथंकंठेमनसस्तमोरूपम्॥अत्रपादगतंबहुगुणंहृदयनाथंकिमिति
नपश्यसि इमंकंठेगृहाणमनसस्तमोरूपंकोपंमुंच एकवाक्यतायांनुश्लिष्टमितिभेदः॥गर्भितं
यत्रवाक्यस्यमध्येवाक्यांतरमनुप्रविशति॥यथा॥परापकारनिरतैर्दुर्जनैःसहसंगतिःवदामिभ-
वतस्तत्त्वंनविधेयाकदाचन॥अत्रतृतीयःपादोवाक्यांतरमध्येनुप्रविष्टः॥यथावा॥लग्नंरागावृतां
ग्यासुदृढमिहयथैवासियष्ट्यारिकंठे मातंगानामपीहोपरिपरपुरुषैर्याचदृष्टापतंती तत्सक्तोयं
नकिंचिद्गणयतिविदितंतेस्तुतेनास्मिदत्ताभृत्येभ्यःश्रीर्नियोगाद्गदितुमिवगतेत्यंबुधिंयस्यकीर्तिः॥
अत्रविदितंतेस्त्विति॥एतन्मतंतस्यनु तल्लक्ष्मीःसततोपसर्पतीतिविरुद्धमतिकृत्॥ मंजीरादिषुरणि
तप्रायं,पक्षिषुचकूजितप्रभृति स्तनितमणितादिसुरतेमेघादिषुगर्जितमुखम्.इतिप्रसिद्धिमति
द्वि

राधवलेतंसमयपयस्मिन्पजस्मिमानिनिदामजनंयतः ॥अत्रासुराधस्यलवमपीतिवाचम् ॥अ
स्यानस्यवरंयया ॥ त्रिवेणसंग्र. विपक्षमक्तिधौनिचम्पीर्नांवदतसियींकसतने. सज्जनका १००
चिहिज्जहौजलावलिांवसंतिद्दक्षेमिंगुणानवस्तुति ॥अत्रकाचित्नविभ्रहांविनिवाचम् ॥
ययावा ॥लग्नः केलिकयाद्दस्वयजरात्लवेननिद्रांतरेमुद्रांकःशान्तिकंधरेद्दृणकलेनांतः
कपोलस्यलम् प्रावैत्यानलवलदमणंकिनसत्वीनमेस्मिनद्वीतयाघ्रोहैद्दं : करपल्लवेनऊटि
लानासङ्गुति:यातुवः ॥अत्रनवलदर्शन्यतःपूर्वेऊटिलानामेजिवाचम् ॥ अस्यानस्यसमा
संयसा ॥अथापिस्तनशैलद्गोविषमेस्मीमंतिनीनांहृदिस्थातुंवांछतिमानएषधिगितिक्रो
धादिवालोहितःप्रोद्यद्दूरतरप्रसारितकरःकर्षत्यसौतत्क्षणात्फुल्लत्कैरवकोषनिस्सर
दलिश्रेणीकृपाणंशशी ॥अत्रचकुडल्याक्रोसमासेनकृतः कवेरुक्तौनकृतः ॥संकीर्णंवरं.

का प्र म
५५

101

वप्रतिभासमानः ग्रनीनिंस्यगयति ॥ यथा वा ॥ यद्योधिगंतुं स्ववलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं
वा निकन्सुकानामभियोगभाजां समनुत्सुके वा कमुपैति सिद्धिः ॥ अत्र प्रत्ययस्य ॥ स्वमेवीद्दितुं वेतियु
क्तम् ॥ नेद्दिमालयमाजेत्यपुरः श्रेत्यवमूलिनम्ब्र सिद्धं चास्मै निवेद्यायैनद्धिमस्पृष्टाः स्वमस्ययुः ॥ अत्र
सर्वनाम्नः ॥ अनेनैनन्दिमस्पृष्ट इतिवाच्यम् ॥ महीभृतः पुत्रवतोपि दृष्टिनस्मिन्नपत्येनजगाम तृप्तिं
अनंतपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसंगा ॥ अत्र पर्यायस्य ॥ महीभृत्तापत्यवतोपीतियु
क्तम् ॥ अत्र समस्तपि पुत्रे कन्याजूपेयपत्ये स्नेहोभूदितिके चित्समर्थयंते ॥ विपरीताभिभवं त्यचिक्रमं वदन्तौ
यद्ग्येनमायतिः लघुतानियता निरायतनेरगरीयान्नपरंनृपश्रियः ॥ अत्रोपसर्गस्य पर्यायस्य च ॥
तदभिभवः कुरुते निरायतिं लघुतां भजते निरायतिः लघुतां नपरं नृपश्रियः इतितु युक्तम् ॥
काचित्कीर्णारजोभिर्दिवमनुविदधे मंदवक्रेंदुलक्ष्मीरश्रीकाः काश्चिदंतर्दिशाः व दधिरे दाहमुद्भ्रांत

क्रांतम् ॥ यथा ॥ मदाघूर्णन्नयमाक्रन्तरुदमितपुष्करावर्तकप्रचंडध्वनिगर्जितप्रतिहतानुका
रीमद्रुः स्वतनुभुवनभैरवः स्थगितरोदसीकोदरः ऊर्जोद्यमसमरोदधेरयमभूतपूर्वैःपरः॥
नवोमंडूकारिषुप्रसिद्धोनतुन्तु विशेषणेसिद्धनादि ॥ भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावोयत्रतत्तस्य ॥ नाद्यति
शायानियन्नेनियोगादस्तंगतेदंततनिशापियाता ऊर्लंगतानानांदिदृशानुरूपं नातः परं भद्रतरंसंत
स्ति ॥ अत्रगतेतिप्रक्रांतेयातेतिकृतं गतानिशापीतियुक्तम् ॥ ननुनैकंपदं द्विःप्रयोज्यं प्रायेण
णेत्यत्रकथितपदंदुष्टमितिवेदैवोक्तेः कथमेकस्यपदस्यद्विःप्रयोगः ॥ उच्यते ॥ उद्देश्यप्रतिनि
र्देश्यव्यतिरिक्तोविषयएकपदप्रयोगनिषेधस्य तद्द्वतिविषयेप्रत्युततस्यैवपदस्यसर्वनाम्नोवाप्र
योगंविनादोषः ॥ तथाहि ॥ उदेतिसविताताम्रस्ताम्रएवास्तमेतिच । संपत्तौचविपत्तौचमहतामे
करूपतेति ॥ अत्रताम्रएवास्तमेतीतियदिनक्रियते उदयरूपत्वप्रतिपादितस्यैवार्थान्तरतये

स्यपदप्रक्रमस्य ॥ अत्र त्वमित्यादिपदैर्वाच्यम् यथा द्विसज्जतीत्यादि ॥ धैर्येण विश्वास्यतया महर्षेस्ती
व्रादरातिप्रभवाच्च मन्योः वीर्यं च विद्वत्सु सुते मघोनः स तेषु न स्थानमवाप शोकः ॥ अत्र विभक्तेः ॥
तीव्रेण विद्विट्प्रभवमासा चेति वाच्यम् ॥ एवमन्यत्राप्यनुसर्तव्यम् ॥ अविद्यमानः क्रमो यत्र. यथा ॥
द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः कला च सा कांतिमती कलावत
स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ अत्र त्वं शब्दानंतरं चशब्दः प्रयोक्तुं युक्तः ॥ यथा वा ॥ शक्तिर्निस्त्रिंश
जेयं तव भुजयुगले नाथ दोषाकरश्रीर्वक्त्रे पार्श्वे तथैषा प्रतिवसति महाकुट्टनी खड्गयष्टिः आ
ज्ञेयं सर्वगा ते विलसति च पुनः किं मया वृद्धया ते प्रोच्येवेत्थं प्रकोपाच्छशिकरसितया यस्य की
र्त्या प्रयातम् ॥ अत्रेत्थं प्रोच्येवेति वाच्यम् ॥ यथा वा ॥ लग्नं रागावृतांग्या इत्यादाविति श्रीनियो
गादिति वाच्यम् ॥ अमतः प्रकृतविरुद्धः परोऽर्थो यत्र यथा ॥ राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहे
न हृदये निशाचरी ॥ गंधवद्रुधिरचंदनोक्षि
ता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥ [illegible]

सत्वाः श्रेमुर्वोन्याइवान्याः प्रितिपदमथयाम्रूमिलन्तोम्यमानाः अथ प्राग्नेपार्थिवानामश्विवमितिपुरोभा
विनार्थैः प्राप्तुंमः ॥ अत्र च वनस्य ॥ कांचित्कीर्णोणुजोभिर्दिवमनुविदधुर्मेदवक्रैंजपृष्ठोभा इतियुक्तः पा
ठः ॥ निःश्रीकाः कम्पमाना इत्यत्र वकम्पमापुरितिपठनीयम् ॥ गाढंतांमदिरांनिपानसलिलंसं
गैर्मेदुमताडितंछायाबद्धकर्दमंकंमरागऊर्ल्पोमं पमभ्यस्यन्त विसजैर्क्रियनांवराहमतिमिङ्स्म.
ततिः पल्वले विघ्रांतिंल्लमतामिदंच शिथिलबंधकबंधमस्तु ॥ अत्र कारकस्य ॥ विसबद्धारचयंत
सकव इत्यङ्गम् ॥ अवलिननपक्तेजोर्वीये प्रयिम्रियसोलिधावविंतियमदाधान्तेराधाउंनावैभि
धावति अभिनवधनुर्विद्याहृपैत्नमाप्तवका मेणेम्फुरनिरभसान्यागिःपादोपसंगृहृणायच ॥ अत्र
क्रमस्य ॥ पादोपसंग्रहृणात्येनिपूर्वैवाचाम् ॥ नवकुसुमशरस्त्वंभ्रीनरामिन्त्वमिंदोईयमिदमयया
येदशयनेम्महिषेषु, विसज्जतिदिमगमैर्वेद्रिमिङमेम्पुखेस्त्वमयिऊसुमबाणान्वजेमारीवाराणि

104

काप्र॰
र
१०५

यननुविरूपमोत्तम्य इत्थं ब्राह्मः ॥ उत्तविरूपासदत्वं सम्र मार्गाणाएव उवेंति. तत्र यविरिप्रियत
मङ्गरसियत्वाद्युपात्तं एवएवं चसमंमुक्तः सदोषोपेक्षा सद्योगे सदसद्योगे च यथैवस्य नीतिनहद्य
शुद्धयते ॥ तत्राद्ये ॥ उ०लमममलिनं भट्टाभूर्तिमितिः कृतिशालिनी भुजबलमलं स्फीतान्त
ल्लीः प्रभुत्वमंडितम् प्रकृतिस्तव संदर्भराजंस्त एव नवांउषाः ॥ अत्र सतां योगः ॥ उत्को
टादरणीत्व सतां योगः ॥ शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी सरो विगतवारि
जं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो नृपाङ्गनगतः खलो मनसि
सप्त शल्यानि मे ॥ अत्र शशिनि धूसरे शल्ये शल्यांतराणीति शोभनाशोभनयोगः ॥ सत्व
न्यो युगपद्या गुणक्रियाः ॥ गुणौ च क्रिये च गुणक्रियाः ॥ क्रमेणोदा ॥ विदलितसकला
रिकुलं तव बलमिदमभवदाशु विमलं च । प्रखलमुखानि नराधिप मलिनानि च तानि 105

स्तुनस्य स्यात् ॥ समत्वं समयुक्तियोगः यथा ॥ मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः सम्मार्जनीभि
र्हृताः प्रातः प्रांगणसीम्नि मंथरचलद्बालांघ्रिलाक्षारुणाः । दूराद्दाडिमबीजशंकितधियः
कर्षंति केलीशुका यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम् ॥ महतां चापल 106
लक्षणम् ॥ उपलक्षणमेतदभावः श्रेयोऽनुपलक्षणीयेऽर्थे ॥ उदा ॥ उदितं मरुणं यस्मि
न्नस्य वचनानुपालनव्यसनीः निवसं वा द्रुसहायमृगकावस्तः स्वयं रामः ॥ न चा
न्वीरस्य सः न स्पृहमान्यान् ॥ उत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यत्रान्यत्तत्करं भवेत् ॥ समुच्चयोऽसौ ॥ त
स्य प्रस्तुतस्य कार्यसिद्धिकस्मिन्साधके स्थिते साधकांतराणि यत्र संति स समुच्चयः ॥ उदा ॥
दुर्वाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनस्योत्सुकं गाढं प्रेम नवं वयोऽतिकठिनाः प्राणाः
कुलं निर्मलमस्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहृत्कालः कृतांतोऽक्षमो नो सख्यश्चतुराः क

सा०प्र०
२
१०७

रुतम् ॥ तेनाप्तसिद्धिसंतेऽस्य सर्वस्वहरतामिदिप्त्यमेकतत्संविग्धापत्तेपिश्यास्तन्निवेसिते
ऊर्ध्वमनादित्वम् ॥ अन्यस्मात्तदन्यता ॥ अनेकमेकस्मिन्क्रमेण भवति क्रियते वा यान्त्र्यन्यः ॥
क्रमेणोक्ता ॥ मधुरिमरुचिरं वाचः खलानाममृतमहोऽप्रथमं पृथुव्यनक्ति ॥ अयं कथयति मो
हहेतुः स्तन्त्यंतमिह हन्तालहलं विषं तदेव ॥ उत्क्षेदं न तन्मित्रं मंदिरमिदं लज्जावकाशं दिवसा
धेनुर्जेस्तनीचैरन्तिकासिएममेनाहननाहृदः सदृशोमुसलधनिः कलमिदं संगीतकं योषि
तामाशुयैः दिवसैर्द्विजोयमियन्तीं भूमिं समारोपितः ॥ अत्रैकस्यैव हानोपादानयोरविवि
क्तितत्त्वान्नपरिवृत्तिः ॥ अनुमानं तज्जन्यं यत्साध्यसाधनयोर्वचः ॥ पक्षधर्मान्वयव्यति
रेकवत्त्वेन त्रिरूपो हेतुः साधनम् धर्मिण्ययोगव्यवच्छेदो व्यापकस्य साध्यम् ॥ यथा ॥

107

ज्जातानि ॥ अत्रयमेकपदेत्र्यावियोगः ॥ प्रिययाचोपनतेति जस्यदोमे नववारिधरोदयादहोभि
र्भवितव्यंचनिरातपत्वरम्यैः ॥ कलुषंचनवाह्निनेषुकस्मात्सितपंकेरुहसंदरपिचवदः प
त्तितंवनभूपत्नी इत्येषांवपुषिप्रस्फुरमापदांवपुषे: क्षपाणपाणिसंभवानुगति

नोमसाधुतारापुसुरामरालये इत्यादे स्वरूपेणानन्तह्माधिकरणे इत्येकस्मिन्वेषो इति
च्चनन्नाचाम् ॥ १२ ॥ एकंक्रमेणानेकस्मिन्पर्यायः ॥ क्रमेणोदा ॥ नन्वाश्रयस्थितिरियं
नवकालकूटकेनोत्तरविशिष्टपरोपदिष्टः प्राणाणांवस्पदृदयेवृषलक्ष्मणोपवंठेधु
नावसमसितावाचिपुनः खलानाम् ॥ श्राणीविम्बस्यजातिननुतांसेवत्तेमध्यभागः पद्धूणां
मुक्तास्मरलगात्तयस्तांप्रियालोचनाभ्याम् धत्तेवक्षः कुचसचिवतामद्वितीयंनुवक्त्रं
तद्गात्राणांगुणविनिमयः कल्पितोयौवनेन ॥ विषेकोहरप्रवरासास्तेनत्वपूर्वमदृश्यत अधुना
हृदयेप्येषव्रतापुगावाहितिलक्ष्यते ॥ नागस्यवस्तुनोभेदेप्येकत्तसाधावसिनन्वादेकत्वमवि

का०प्र
२
१.८

ज्ञोक्तिः। नैषापह्नुतिः प्रकृताप्रकृतोभयनिह्नुतामात्रस्येहासंभवात् ॥ उदा० ॥ शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमान
गिरिजाहस्तोपगूढोल्लसद्रोमाञ्चादिविसंस्थुलाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः। हा शैत्यं तुहि
नाचलस्य करयोरित्यूचिवान्सस्मितं शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद्वः शिवः ॥ अत्र
पुलकवेपथू सात्त्विकरूपतया प्रसक्तौ शैत्यकारणतया प्रकाशितत्वादपलपितस्वरूपौ व्या
जोक्तिप्रयोजकौ ॥ किंचित्पृष्टमपृष्टं वा कथितं यत्प्रकल्प्यते। तादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या
तु सा स्मृता ॥ प्रमाणान्तरावगतमप्यर्थं वस्तु शाब्दं नप्रतिपादितं प्रयोजनान्तराभावात्तादृग्वस्त्व
न्तरव्यवच्छेदाय यत्र पर्यवस्यति सा भवेत्परिसंख्या ॥ अत्र च कथनं प्रश्नपूर्वकं तदन्यथा च परिदृ
ष्टम् तयोरुभयोरपि व्यपोह्यमानस्य प्रतीयमानता वाच्यत्वं चेति चत्वारोऽस्य भेदाः ॥ क्रमेणोदाह
रणम् ॥ किमासेव्यं पुंसां सविधमनवद्यं द्युसरितः किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभभृ

109

२

यत्रैतां लहरीचलाचलदृशो व्यापारयत्यभ्रुवं यत्तत्रैव पतंति संततममी मर्मस्पृशो मार्गणाः न
च्चक्रीकृतचापमंचितशरप्रेंखत्करः क्रोधनो धावत्यग्रत एव शासनधरः सत्यं सदासौ स्म
रः ॥ असाध्यसाधनयोः यौ तौ सर्वैर्विकल्पनैर्वैचित्र्येण किंचिदिति तन्यानदर्शितम् ॥ विशेष वि
णोक्तिर्व्याकृतैकत्तिः अविकरमसः ॥ अयोद्दिष्टोपपस्य ॥ उदा धनमदौजसो मानधनस्य धनाधि
नाधनस्यैव संपतिर्लघुकीर्तेयः नसंदर्शनाकर्षणमेर्दृश्यः प्रियाणि वा हंतास्य समिस्म
मीदितुम् ॥ अत्र प्रपुष्टोपस्य दोषतानभिधानाद्विराकरणेन पुष्टायेस्य स्वीकारः स्फुटः न
याप्येकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामेव मुपन्यासे वैचित्र्यमिति नैष अलंकारमध्ये गणि
तः ॥ इतोऽनंतरं राज्ञानकालकेन विरचितम् ॥ ओं स्वस्ति ॥ ज्ञातोऽनिशंक्षज्ञतोऽद्भिनैवस्तदृशति
गृहनम् ॥ निरूढं अपिवस्तुनो रूपं कथमपि प्रतिभिवैकेनापिव्यपदेशोनयदयद्वहूयनेसाव्या

११०

रः कालश्यन्ननुकाव्यस्यनंकोमन्वानुप्रासमदि मैव समाप्ता ॥ मिथुने देहुलकारकल्पनयेति पूर्वो
नंकाव्यलिंगमेव हेतुः ॥ क्रियया तु परस्परम् ॥ वस्तुनोर्जनने न्योन्यम् ॥ वस्तुनोरेकक्रियामुख
न परस्परं कारणत्वे सति अन्योन्यनामालंकारः ॥ यथा ॥ हंसाण सरेहिं सिरी सारिज्जइ अह सरा
ण हंसेहिं अण्णोण्णं चिअ एए अप्पाणं णवरं गरुअंति ॥ अत्रोभयेषामपि परस्परं जनकता मिथः श्री
सारता सम्पादनद्वारेण ॥ उत्तरश्रुतिमात्रतः ॥ प्रश्नस्योन्नयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति । असकृद्य
दसंभाव्यमुत्तरं स्यात्तदुत्तरम् ॥ प्रतिवचनोपलंभात्पूर्ववाक्यं यत्र परिकल्प्यते, तदेकं तावदु
त्तरम् ॥ उदा ॥ वाणिअअ हत्थिदंता कुत्तो अम्हाण वग्घकत्ती अ जाव लुलिआलअमुही घरम्मि परि
सक्कए सुण्हा ॥ हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तीनामदमयीमत्त्वेनताः प्रयच्छनिषेधेन वचनमनुनावाकोनो
त्रीयते ॥ न चैतत्काव्यलिंगमुत्तरस्य तादृक्प्रत्यनुपपत्तेः न हि प्रश्नस्य प्रतिवचनं जनको हेतुः ॥ ना

नः किमद्भुताधांपुर्यं किमभिनवमणीयं वक्त्रं कमलं यदा मत्वा चेतो निरवधि विस्मयं प्रभवति ॥ किंभूषणं
महद्धमतंयप्रानं यत्नं किं कार्यं मार्यचरितं सुकृतं न रोषाः किं चक्षुःप्रतिहननं धिषणा नेत्रं जानाति
वास्त्वदपरस्मात्सद्विवेकम् ॥ कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते काठिन्यं कुचयुगले त
रलत्वं नयनयोर्वसति ॥ भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे । चिंता यशसि न वपुषि 112
प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥११७॥ यथोत्तरं चेत्पूर्वस्य पूर्वस्यार्थस्य हेतुता । कारणमाला स्यात् ॥ उत्त
रमुत्तरं प्रति यथोत्तरम् ॥ उदा ॥ जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते । गुणाधि
के पुंसि जनोनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि संपदः ॥ हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुरि
ति हेत्वलंकारो वक्तलक्षितः । आयुर्घृतमित्यादिरूपो दोषः न भूषणं कदाचिदिति । वैचित्र्याभा
वात् ॥ अविकलकमलविकाससमवकाला तिरस्कृत कोकिलानन्दः रम्योयमेति संप्रति लोकोत्कंठा

का प्र

नाकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥ अत्र जिज्ञासितसंकेतकालः कयाचिदिङ्गितमात्रेण विदि
तो निशासमयशंसिना लीलाकमलनिमीलनेन प्रतिपादितः ॥ उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवे
त्सारः परावधिः ॥ यत्तेसमयत्वेन भावो विधिर्वैस्यधारावधिरोहिन्नयानत्रैवोत्कर्षस्याविश्रां
न्तेः ॥ उदा ॥ राज्ये सारं वसुधा वसुन्धरायां पुरं पुरे सौधम् सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गस
र्वस्वम् ॥ ११८ ॥ ११९·१२०·१२१ ॥ भिन्नदेशतयात्यन्तं कार्यकारणभूतयोः । युगपद्धर्मयोर्यत्र
ख्यातिस्सा स्यादसंगतिः ॥ इह यद्देशं कारणं तद्देशमेव कार्यमुत्पद्यमानं दृष्टं यथा धूमादि
यत्तु हेतुफलभूतयोरपि धर्मयोः केनाप्यतिशयेन नानादेशतया युगपदवभासमानं सा
नयोः स्वभावोत्पन्नपरस्परसंगतित्यागादसंगतिः ॥ उदा ॥ जस्सेव वणो तस्सेव वेअणा भण
इ तं जणो अलिअम् ॥ दंतक्खअं कवोले वहूइ वेअणा सवत्तीण ॥ एषा च विरोधबाधिनी 113

पीदमनुमानम् एकधर्मिनिष्ठतयासाध्यसाधनयोरनिर्देशादित्यलंकारान्तरमेवोत्तरंसाधीयः ॥
प्रश्नादनन्तरंलोकातिक्रान्तगोचरतयायदसंभाव्यमुत्तरंप्रतिवचनंस्यात्तदपरमुत्तरम् अनयोःपूर्व
स्मिन्प्रश्नानान्तर्यात्तत्ताप्रतीतिरितिभ्रमस्थानेतम् ॥ उदा ॥ काविसमादःवकिंलद्धंजंजणोगुणग्गा 114
हीकिंसोक्खंसुकलत्तंदुक्खंजंखलोलोओ ॥ प्रश्नप्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यपोहएवतात्पर्यमिदन्तुवाच्यएववि
श्रान्तिरित्यनयोर्विवेकः ॥ उत्तरोपिलक्षितनसूक्ष्मोप्यर्थोन्यस्मैप्रकाश्यते धर्मेणकेनचिद्यत्रतत्सूक्ष्ममपरि
चक्षते ॥ उत्तरोप्याकारादिंगिताद्वासूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसंवेद्यः ॥ उदा ॥ वक्त्रस्यन्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वा
भिन्नंकुंकुमंकापिकण्ठे पुंस्त्वंतन्व्याव्यंजयन्तीवयस्यास्मित्वापाणौखड्गलेखांलिलेख ॥ अत्राकृति
मालोक्यकयापिवितर्कितंपुरुषायितमसिलतालेखनेनवैदग्ध्याद्भिव्यक्तिमुपनीतम् सुसामे
वक्षपाणस्यपाणिर्योग्यत्वात् ॥ यथावा ॥ संकेतकालमनसंविटंज्ञात्वाविदग्धयाहसन्नेत्रार्पि

का प्र ११२

संविधाना विधाना. यन्निश्चानां यदि ननफलस्फाडिभास्वादनीयायच्चैनस्याः कवलनकलाको

विरः काकलोकः ॥ क्रमविरुद्धनिषेधो न्यक्षेपोऽवरनामिषाद कर्तुः क्रियाफलावाप्तिनैवाथे

स्वयमङ्गचेन्न ॥ गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये क्रमेण च विरुद्धे यत्स एष विषमो मतः

द्वयोरन्येन विलक्षणत्वेन यावदनुरूपसमाननैवयोगः प्रतीयते न यत्तु किंचिदारभमाणः कर्ता

क्रियायाः गुणप्राक्केवलमभीष्टं न फलं न लभते यावदप्राप्तिनम... प्यनर्थैव प्राप्तमासाद

येन नयाभन्यपि कार्यस्य कारणरूपानुकारेयन्नयो गुणौ क्रिये च परस्परविरुद्धतां व्रजतः

सत्तमविषयेऽयाम्भावनरूपो विषमः ॥ क्रमेणोदाहरणम् ॥ शिरीषादपि मृद्वङ्गी क्वेयमायत

लोचना अयं क्व च कुकूलाग्निककर्कशो मदनानलः ॥ सिंहिकासुतसंत्रस्तः शशः शीतांशु

माश्रितः जग्रसे साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः ॥ सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य 115

नविरोधः भिन्नाधारत्वेपेत्वद्वयोरिह विरोधिनासमाःप्रतिभासतनान्न ॥ विरोधेन्नविरोधत्वमेका
श्रयनिष्ठमेवमनन्तत्कमर्धिवयवेदसितनमवायरविषयपरिहारेणोत्मगोस्पव्यवस्थितेः नयाचैवं
निरूपितम् ॥२८॥ समाधिसूत्रकं कार्यकारणंनरयोगतः ॥ साधनंनानरोपकृत्तेनक 116
ञ्चायरत्नेपोतकार्यमारब्धुमाधीयतेसस्समादिर्नाम ॥ उदा ॥मानमस्यानिराकर्त्तुंयार
योमैयतिष्यतः उपकाममयादिस्पेरम्भुदीर्णंचनगर्जितम् ॥समंयोभयतयायोगोयदिसंभा
वितःक्वचित् ॥इदमनयोःप्राप्तमितियोभयतयासमुन्धम्यनियतविठयमध्यवसानं
चेन्नरासमम् ॥उदा ॥धान्तःस्थितयातिप्रायनिकस्वस्यान्तमेघामगाद्वीनूपदेवोयायमन्तु
यमदन्नपारःस्मरस्य ज्ञानंदैवान्नीहश्यमनयोसंसंगानंयन्नदेनस्त्रगारस्योयनन्तमधुनाराज्य
मेकामेनयत्नम् ॥यथावा ॥ चिन्त्रविचित्रवनवनमदद्वित्रमेनहि चित्रंजानोदैवाज्ञचिनरचना

का
मू
दू
॥२

समासन्न नतैौ समनुस्तन नकैट मदि घ नयो धनाभ्यामसंभवामुरः॥२८॥प्रतिपन्नमशंके
नप्रतिकंनैतु तिरस्क्रिया स्यान्नदीयस्य नन्वनुनौ प्रतिनीकं न नच्यते ॥न्यक्कृ निपतमयिवियद्दं
सात्वाभिदसिन्नु मसमर्थेन केनापि यन्नु मेव प्रतिपन्नमुक्त यैयि नुं नदाश्रितस्य तिरस्कार 117
णं नरुनीकप्रतिनिधितुल्यत्वान्प्रतिनीकमुच्यते भिधीयते यथानीके भियोक्ता नन्प्रतिनि
धिभूतमपरं भ्रूडनया केन चिदभियुज्यते, नयेद्ध प्रतियोगिनि विजेये नर्दं यान्यो विजीयते इ
त्यर्थः ॥३०॥ त्वं विनिर्जितमनोभवरूपस्मा च सुंदरभवान्यनुरक्ता यं चभियुगायदेवपारे
सांता ड्यनयनप्रायादिवकामः॥यथावा॥यस्य किंचिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीत
नविग्रहः कांतवक्त्रसदृशाकृतिं कृतीराहुरिंदुमधुनापि बाधते॥इन्दोबन्नदीयतासमनुवि
मद्घन्यात् २८॥ सम्मेना तत्कमण्णा वस्तव्यस्तनायन्निरूत्स्यते, निजेनायंनुनावायिन्यमी

कृपालवेत्रो नमान्नलीलाज्ञावरिंड श्रुभ्रंशयशास्त्रिलोकाभरणंप्रमत्ते ॥ आनंदमभंदमिमंकुवल 118
यदलनलोचनेददासित्वम् विवहसत्वयैवजनितमप्यायनितवंपुरीदंमे ॥ अज्ञानेदद्भानं शरीरता
येनविरुध्यते ॥ एवं ॥ विपुलेनसागरशायस्य कुक्षिणभुवनानियस्यपयिवुरुत्तये मंदवि
भ्रमामकलयापयेपुनरप्युरस्त्रियैकतमयैकयाहृष्ट ॥ इत्यादावपिविषमत्वेयथायोगमनुसं
धेयम् ॥ २२ ॥ २२५ ॥ मदनोयेन्मदीयांसाच्छ्रिनाश्रययोःक्रमात् आश्रयाश्रयिणोस्यातां
तनुत्वेप्यधिकंतुतत् ॥ आश्रितमाधेयम् आश्रयस्तुतदाधारस्तयोर्मद्भतोवापिविषमेनर
यत्तयानन्तरमाश्रयाश्रयिणोः प्रस्तुतवस्तुप्रकर्षविवक्षयायथाक्रमं यदधिकत्वं तद्वज
नस्तदिदं द्विविधमधिकंनाम ॥ क्रमेणोदा ॥ अहोविशालंभूपालभुवनत्रितयोदरम् माति
मातुमशक्योपियद्यशोराशिर्यदत्रते ॥ युगांतकालप्रतिसंहृतात्मनो जगंतियस्यांसविका

पूर्वंप्रतियेनपरस्यवस्तुनोवीप्सयाविशेषणभावेनस्थापनेनिषेधोवासाम्यादिधानुधेरेकावली
भण्यतेसक्रमेणद्विधा॥पुराणियस्यांसवरांगनानिवरांगनारूपपुरस्कृतांग्यः॥रूपंसमुन्मी
लितसद्विलासमस्त्रंविलासाःकुसुमायुधस्य॥नतज्जलंयन्नसुचारुपंकजंनपंकजं
तद्यदलीनषट्पदम्॥नषट्पदोसौनजुगुंजयःकलंनगुंजितंतन्नजहारयन्मनः॥पूर्वे
त्रपुराणांवरांगनास्तासामंगानिविशेषणमुखेनरूपंतस्यविलासास्तेषांविशेषणेनैषामप्य
स्मिन्नमुनाक्रमेणविशेषणतांविधीयन्ते,उत्तरत्रनिषेधेनैवमेवयोज्यम्॥१२९॥सदृशानु
भवादर्थस्यदृष्टेनस्मरदृष्टेस्मातिःस्मरणम्॥यःपरार्थैःकेनचिदाकारेणनियतोयथाक
दाचिदनुभूतोभूत्वास्मृतौस्थिरांतरेस्मृतिप्रबोधसामग्रीसन्निधानेवस्तुनिर्दिश्यनियतंपश्येत्स्म
येनतयैवतत्स्मरणम्॥उदा॥निम्नानाभिन्नाहरदेवमुमरम्भःप्राविनंमृगदृशांनदृशीभिः

लितमिति निरूपणम् ॥ स्वेदनमागंतुकं वा किमपि साधारणं लक्षणं तत्र द्वारेण किं चिन्हेन वि
दितं हृदयं हस्तस्पर्शेन वदलीयस्य यानि बोधयते. उन्मीलितमिति द्विधा स्मरंति ॥ क्रमेणोदा
हरणं गात्र लेह दृष्टौ मधुरवर्णो वक्रानि रोचितानाम भमन्यथा गानिवर्तौ बकांतेमुखम् अतिस्फु 120
रितमंगकेमृगदृशां स्वतो नीलया तत् तनमदोदयः कृत नयदोपि संलक्ष्यते ॥ अत्र हृदयोत्तर
त्तारिकमंगस्य लिंगं स्वाभाविकं साधारणं च मदोदयेन च तन्नाप्येतस्य दर्शनात् ॥ यथा कन्दरा
सु निवसंति सदा हिमाद्रेस्तुल्यानपुष्पं किंतु धियो विवर्णा द्विषस्ते अधुना मुन्तुलकमुद्ह दंतां
सकम्पं तेषाम दोवत धियां न बुधोप्यभिन्नः ॥ अत्र स्वसामर्थ्याद्वसितस्य पौनस्य स्यागंतुक
त्वयानं त्वमभवयोरपिकम्पपुलकयोः साम्यं समानतातच भयोरपितयो रूपत्वतिनत्वात् ॥
१२० ॥ स्यापत्यनेपोस्नतेवाविपयाकूत्वेय परस्परम् विप्रोक्षणेन यावन्मत्र स्मेकावलीद्विधा ॥

नंप्रतिप्रतिकूलवर्तित्वादुपमेयं तत्प्रतीपम् ॥ क्रमेणोदाहरणम् ॥ लावण्यौकसि सप्रतापगरि
मण्यग्रेसरे त्यागिनां देव त्वय्यवनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा । इन्दुः किं घटितः किमेष
विहितः पूषा किमुत्पादितं चिन्तारत्नमहो मुधैव किममी सृष्टाः कुलक्ष्माभृतः ॥ वक्त्रहिदा वस
तूरिकरुणमयूखाणस्तवास्याभिख्याम् तज्जन्मदेणकिमेतत्रि चन्द्रोऽवभिन्नइजत्वेन ॥ अ 121
त्रमुखेनोपमेयमानस्य शशिनः स्वल्पतरगुणत्वादुपमेयमानं सघिकानिष्पन्ना वक्त्रलि
ङ्गमिति वचनीयपदाभिव्यंग्यतया तिरस्कारः ॥ क्वचित्तु निष्पन्नैवोपमितिक्रियानादरनिब
न्धनम् ॥ यथा ॥ गर्वमसम्भाव्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि मुग्धे । सन्तीदृशानि दिशि दि
सरसीसु ननु नीलनलिनानि ॥ इत्थोपमेयीकरणमेवोत्पलानामनादरः ॥ अनेनैव यैव नीत्या
न्यायदसामान्यगुणदेशो गावोपमानभावमप्राप्नुवन्नधूजनपूर्वेनमप्यतन्नसमानायामपि भवति प्र
तीपमिति प्रत्येतव्यम् ॥ यथा ॥ अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल तात मास्म दृप्यः

उड्डैः कृतकृतैः स्तुतनार्थैः स्मारिता स्मरतकं ठकानानाम् ॥ यथा वा ॥ करजस्य आदिगजसोदायणम्
द्रविणिवेसिक्काहरउड स्मिसमाविक्कापस्रुजणसएमहकाद्दासरोमंचम् ॥ भ्रान्तिमानन्यसंवित्तु
तुल्यदर्शने ॥ उदिन्यन्यद्द प्राकरणिकं निदिश्यते ॥ तेन समानमर्यादिद्द प्राकरणिकमाश्रीय
तेनस्यतथाविधस्यदृष्टौ सत्यां यदप्राकरणिकतया संवेदनं स भ्रान्तिमान् नचैषद्रूपकं प्रथमाति 122
तिशयोक्तिर्वा तत्र वस्तुनो भ्रमस्याभावात् इदं चार्थावगमेन संततया: प्रवृत्तेर्नस्यस्यसूमेव प्रतिप
न्नत्वात् ॥ उदा ॥ कपोले मार्जार: पय इति कराल्लेढि शशिनस्तरुच्छिद्रप्रोतान् बिसमिति करी सं
कलयति रतान्तेतल्पस्थान् हरति वनिताप्यंशुकमिति प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विप्लवयति ॥
रदू८ ॥ आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिबन्धनम् ॥ य
स्यधुरं सततराममेवोपमेयं वोढुं प्रौढमिति कैमर्थ्येन नवतदुपमानमाविष्पात्तेनरदेकम् यद्यपितस्मो
पमाननया प्रसिद्धस्योपमानांतरवदिवक्षयानादरार्थमुपमेयभाव: कल्प्यते तदुपमेयस्यैवोपमा

का॰प्र॰
द॰
॥५६

त्वात्तस्यैव प्रतीतिस्तु ससंबाधा योगात् १९२ विनाप्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः । एकात्मा युगपद्वृत्ति
रेकस्यानेकगोचरा ॥ अन्यत्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः
स्मृतः ॥ प्रसिद्धाधारपरित्यागेन यदाधेयस्य विशिष्टा स्थितिरभिधीयते स प्रथमो विशेषः । उदा॥ दि
वमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव कवयो न ते वन्द्याः ॥ 123
एकमपि वस्तु यदेकेनैव स्वभावेन युगपदनेकत्र वर्तते स द्वितीयः ॥ उदा॥ सा वसइ तुह हिअए सा

व अक्ष्णोः सैव [illegible] अस्मा[illegible] दृशीनां सुंदर [illegible] कुत्र पापानाम्
च्चिअ अच्छीसु सा अ वअणेसु अम्हारिसाण सुंदर ओआसो कत्थ पावाणम् ॥ यदपि च किंचि
दारभमाणस्तेनैव यत्नेनाशक्यमपि कार्यान्तरमारभते सोऽपरो विशेषः ॥ उदा॥ स्फुरदद्भुत
रूपमुत्प्रतापज्वलनं त्वां सृजतानवद्यविद्यम् विधिना ससृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्यं सविता बृहस्पति
श्च ॥ यथा वा ॥ गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ । करुणाविमुखेन
मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् सर्वत्रैवंविधविषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते ॥

रम

ननुसंतिप्रवाहप्रातिकूल्येयोभुवनेस्मिन्वचनानिकञ्चीनानाम् ॥ अत्रद्वालादलस्योपमानत्वम
सम्भाव्यमेवोपनिबद्धम् ॥ प्रस्तुतस्यपरस्येनगुणसाम्यविवक्षया ऐकात्म्यंबध्यतेयोगात्तत्सा
मान्यमितिस्मृतम् ॥ अत्राहप्रामपितावहप्रानयाचिवदितंयत्प्रस्तुतेनपदार्थेनसम्पृक्तमपरि
त्यक्तनिजगुणमेवत्तदेकात्मतयानिबध्यतेतत्समानगुणसम्बन्धात्सामान्यम् ॥ उदा ॥ मलय
जरसविलिप्ततनवोनवहारलताविभूषिताः सितततरदंतपत्रकृतवक्त्ररुचयोरुचिरामलां
शुकाः, शशभृतिविततधाम्निधवलयतिधरामविभाव्यतांगताः प्रियवसतिंप्रयांतिसुखमे
वनिरस्तभियोभिसारिकाः ॥ अत्रप्रस्तुततदन्ययोर्वर्त्मनातिविभिन्नत्यानिबद्धंधवलत्वमेकां
त्मताहेतुः अतएवपृथग्भावेननतयोरुपलक्षणम् ॥ यथावा ॥ वेत्रत्वचातुल्यरुचांवधू
नांकर्णाग्रतोगंडतलागतानिभृंगाःसहेलंयदिनापतिष्यन्कोवेदयिष्यन्नवचंपकानि अ
त्रनिमित्तान्तरजनिताविनाभावप्रतीतिः प्रथमप्रतिपन्नमभेदंनव्युदसितुमुत्सहते । प्रतीत

124

का·प्र·
टी·
११६

यथा गांगमंबु सितमंबु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः । राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चाप
चीयते ॥ यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा । तथैव यद्विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः ॥ येनोपा
येन यदेकेनोपकल्पितं तस्यान्येन जिगीषुतया तदुपायकमेव यदन्यथाकरणं । स प्रसाधितवस्तुव्याहृ
तिहेतुत्वाद्व्याघातः ॥ उदाह० ॥ दृशा दग्धं मनसिजं जीवयंति दृशैव याः । विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तु
वे वामलोचनाः ॥ सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदि ह स्थितिः ॥ एतेषां समनंतरमेवोक्तस्वरूपाणाम
लंकाराणां यथासंभवमन्योन्यनिरपेक्षतया यदेकत्र शब्दभाग एवार्थविषय एव वा उभयत्रापि वाव
स्थानं सैकार्थसमवायस्वभावा संसृष्टिः ॥ तत्र शब्दालंकारसंसृष्टिर्यथा ॥ वदनसौरभलोभपरिभ्रम
द्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया । वलितया विदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलोलदृशान्यया ॥ अर्था
लंकारसंसृष्टिस्तु ॥ लिंपतीव तमोंगानि वर्षतीवांजनं नभः । असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥
एवं चात्र परस्परनिरपेक्षौ यमकानुप्रासौ संसृष्टिं प्रयोजयतः । अत्र स्वदत्त्या विषये उपमोत्प्रेक्षे ते ॥ शब्दार्था

तांविनाप्रायेणालंकारत्वायोगात् ॥ अतएवोक्तम् ॥ सैषासर्वैववक्रोक्तिरनयार्थोविभाव्यते यत्नोस्यां
कविनाकार्यः कोलंकारोनयाविनेति ॥ स्वमुत्सृज्यगुणंयोगादत्युज्ज्वलगुणस्ययत् वस्तुतद्गुणता
मेतिभण्यतेसतुतद्गुणः ॥ वस्तुनिस्सहजंनिजरूपंकेनापिसमीपगेनप्रगुणेनयास्वगुणसंपदापरक्तंत
प्रतिभासमेवयत्रमासादयति सतद्गुणः नस्याप्रकृतस्यगुणोत्रास्तीति ॥ उदाह॰ ॥ विभिन्नवर्णागरु
डाग्रजेनसूर्यस्यरथ्याःपरितःस्फुरंत्या रत्नैःपुनर्यत्ररुचिंस्वकीयामानिन्यिरेवंशकरीरनीलैः ॥ अत्र
रवितुरगाणांगरुडाग्रजस्यतत्रूयेतसाचरित्रमेणीनांप्रगुणवर्णता १३८ ॥ तद्रूपाननुहारश्चेदस्यत
त्स्यादतद्गुणः ॥ यदितत्तदीयवर्णोन्यूनगुणंनस्वीयान्नाभवेदतद्गुणोनाम ॥ यथा ॥ धवलोसि
यद्यपि सुंदर त्वयापि तया मम रंजितं हृदयं रागभरितेपि हृदये सुभग निहितो न रक्तोसि
जइविसुंदरतइवितएमज्जोरंजिअंहिअअंराअभरिएविहिअए सुहअणिहिदोणरत्तोसि ॥ अत्रा
न्यरक्तेनापिमनसासंयुक्तोनरक्ततामुपगतइत्यतद्गुणः ॥ किंचित्प्रतिप्रकृतमस्यत्विप्रकृतमत्र
निर्दिश्यते, तेनयदप्रकृतस्यरूपंप्रकृतेनकृतोपिनिबिनान्तरान्तविधीयतेसोतद्गुणस्यापिप्रतिनियति
बा॥

सः ना लि इह ग्रामे यः शतं स वै न स्वर लावण्याम् तरुणानां हृदय लुंठि परिष्व तेमाशं
लंकारसंकरस्थितिः ॥ यथा सोऽयं स्यितःपिग्रामेज्ञोयस्तंसूदसमनलावण्यमम् तरुणानां हृदयलुंठि परिस्फु
निचार यति
निलिवारे ॥ अत्रानुप्रासोऽपमेकं चान्योन्यनिरपेक्षे संसृष्टिस्तयोरेकत्रवाक्ये कं दसिवासमवेतत्वात ॥
२६६।१६७॥ अविश्रांतिजुषामात्मन्यंगांगित्वं तु संकरः ॥ एतेषामनुप्रासादीनामन्योन्यमंगांगिभावः
परस्परानपेक्षत्वाद्रुकभावेस्थितिः संकीर्यमाणस्वरूपतात्संकरः ॥ उदाहरणं ॥ आरूढे सीमंतरत्ने
मरकतिनि हते हेमताटंकपत्रे लुप्तायां मेखलायां झटिति मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते । शोणं बिंबो 127
ष्ठकांत्या त्वदरिमृगदृशामित्वरीणामरण्ये राजन्गुंजाफलानां स्रज इति शबरा नैव हारं हरंति ॥ अत्र
तन्तुनामपेत्य भ्रांतिमानाख्यालंकृतिः तेन तदाश्रयेणानुगुणः सचेतसां प्रभृत्यनलंकृतिनिमित्तमित्यनयोरंगां-
गिभावः ॥ यथा वा ॥ जटाभाभिर्भाभिः करधृतकलंकाक्षवलयो वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यवि-
शदः परिप्रेंखत्तारापरिकरकपालांकिततले शशी भस्मापांडुः पितृवन इव व्योम्नि चरति ॥ उपमा
रूपकमुत्प्रेक्षा श्लेष इति चत्वारोऽप्यलंकारा संगागितया प्रतीयंते । कलंकस्याक्षवलयमिति रूपकं परि-

३

का॰प्र॰ ट॰ ११३ ग्रहे करकं तत्त्वमेव साधकं प्रमाणं तत्प्रतिपद्यते। तस्य दिङ्मूपकत्वे तिरोहितो कलंक इत्यमहत्वलयमेवमुख्यत्तयाव
गम्यते। तस्यैव च करग्रहणयोग्यतायां सार्वत्रिकी प्रसिद्धिः अतश्च छायया तु कलंकस्य करधारणमस्य देवप्र
त्यासत्त्योपचारो नीयते पूर्णोन्दुना कलंकस्य मूर्त्यैवोद्वहनात्त कलंको बलवैवलयमिवेतिरूपमायां कलंक
स्योत्कटतया प्रतिपत्तिर्न चास्य करधृतत्वं तत्वतोस्तीति मुख्योपचारव्यवधारणं स्यात् ॥ एवं रूपश्च संकरश्च
शब्दालंकारयोरपि परिदृश्यते ॥ यथा ॥ राजति तटीयमभिहतदानवरासपतिपातिसारावनदा गजता
वरसमविरतदानवसासाति पातिसारावनदा ॥ अत्र यमकमनुलोमः प्रतिलोमश्च चित्रभेदः पादद्वय
गतपरस्परापेक्षे ॥ एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चयः ॥ द्वयोर्बहूनां वालंकाराणामेकत्र समा
वेशोपि विरोधान्नयत्र युगपदवस्थानसंभवो न चैकतरस्य परिग्रहे साधकं तदितरस्य वा परिहारे बाधकम
स्ति येनैकतरस्यैव परिग्रहः स्यान्न भवति स्वयम्भावानुवृत्त्या द्वितीयः संकरः समुच्चयेन संकरस्यैवाक्षेपात् ॥
उदाहृ ॥ जहगंभीरा जहरस्रअणनिब्भरो जहय णिम्मलच्छाउ। ता किं विहिणा सो स्सरसबाणीउ जलनिही णकओ ॥ नकृतः ॥
यथा गंभीरः । यथा रत्न निर्भरः । यथा च निर्मलः छायः तथा किं विधिना सः सरसपानीयो जलनिधिः

128

अत्र समुद्दे प्रस्तुतार्थप्रतीतिः किमसौ समासोक्तिः किमथ वा प्रस्तुतस्य मुखेन कस्यापि तत्समगुणतया
प्रस्तुतस्य प्रतिपत्तिरियमप्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः यथा वा ॥ नयनानंददायींदोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति
अधुनापि निरुद्धाशमविशीर्णमिदं तमः अत्र च किं कामस्योद्दीपकः कालो वर्तते इति भंग्यंतरेणा
भिधानात्पर्यायोक्तं। अथवा वदनस्येन्दुबिंबतयाध्यवसानादतिशयोक्तिः। किं वैतदुक्तं निर्दिष्टमुपतद्रूपा
रोपवपुः रूपकं । अथैतयोस्समुच्चयविवक्षायां दीपकम् अथवा तुल्ययोगिता किमप्रस्तुतप्रशंसाऽसम
यविशेषणसाम्यादाननस्यावगतेस्समासोक्तिः अहोस्वित्मुखेनैव अल्पप्रस्तावादप्रस्तुतप्रशंसा इ
ति बहूनां संदेहादयमेव संकरः ॥ यत्र तुल्ये दोषयोरन्यतरस्यावतारस्तत्रैकतरस्य निश्चयायानुसं
धायः ॥ यत्रैतत्तुल्ययोरन्यायस्य साधकत्वमन्यतरस्य तु नास्ति दोषस्य बाधकत्वं प्रतिकूलतया ॥ तत्र। सौर
भ्यं वितनोति विक्रमपाश्चिनोज्योत्स्नेव हासस्फुरितिरिपुत्रमुखमेतया वगम्यमानाद्विसितयत्.. तिर्विवक्षया
नुकूलत्वं भजते ॥ इत्युपमायां साधनम् ॥ शुभ्रातिनवनस्थाप्रतिकूलतितिरूपकं प्रतितस्याबाधकता ॥

129

का॰प्र॰ १०
द॰
११८

वक्त्रेंदौ तव सतीयं यदपरश्शीतांशुरभ्युद्गता इत्यत्रापरत्वमिंदोरनुकूलं न तु वक्त्रस्य प्रतिकूलमिति रू
पकस्य साधकतां प्रतिपद्यते न तूपमाया बाधकतां ॥ राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिंगति निर्भरमित्य
त्र पुनरालिंगनमुपमां निरस्यति असदृशव्यवहारप्रतीतिप्रेयसीप्रयुक्तस्यालिंगनस्यासंभवात् ॥ पादाम्बुजं भ
वतु मे विजयाय मंजुमंजीरशिंजितमनोहरमंबिकायाः इत्यत्र मंजीरशिंजितमंबुजे प्रतिकूलमसंभ
वादिति रूपकस्य बाधकम् न तु पादानुकूलमिति उपमायास्साधकमभिधीयते । उपमादौ विबु
ध्युपमाहेतोर्बाधकस्य तद्रूपे तयोत्कटत्वेन प्रतिपत्तेः ॥ एवमन्यत्रापि सुधीभिः परीक्ष्यम् ॥१३८॥
स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालंकृतिद्वयम् व्यवस्थितं च ॥ अभिन्ने एव पदे स्पष्टतया यदुभावपि शब्दा
र्थालंकारौ व्यवस्थां समासादयतस्सोप्यपरः संकरः ॥ क्रमेणोदाहरणं ॥ स्पष्टोच्छ्वसत्किरणकेसरसूर्य
बिंबविस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविंदम् श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतारबद्धान्धकारमधु
पावलि संचुकोच ॥ अत्रैकपदानुप्रविष्टौ रूपकानुप्रासौ ॥ सोऽणात्यिंऽइत्यगामजोपत्रसहम ८८

सर्वेतः प्रसरल्लावण्यं

130

इत्थं तेस्सपरां शोभां नदीयाविभ्रमाद्दहेति ॥ कालपुरुषविध्यादिभेदेपि न तथा प्रतीतिरस्खलितरूपतया वि
श्रांतिमासादयतीत्यस्माद्व्यभिमन्नप्रक्रमत्त्वेनैव व्याप्तः ॥ यथा ॥ अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रमाप कुमुद्वती ।
पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना ॥ अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति न पुनरापेति कालभेदः ॥ अत्यत्र
मज्जन विप्रेषु विचित्रमूर्तिः कोऽहं भवाग्रकृत्रिचित्तमस्क रस्मृतकान्ता । विभाजसे मकरकेतनमर्चयन्ती बालप्र
वालविटपप्रभवा लतेव ॥ अत्र लता विभ्राजते न तु विभ्राजसे इति संबोध्यमानविषयतया पुरुषभे
देः ॥ गंगेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिरित्यादौ गंगा प्रवहति न तु प्रवहतु इत्यप्रवहतु प्रवर्त्तनात्मनो वि
विधेरेवं जातीयकस्य चान्यस्यार्थस्योपमानगतस्यासंभवाद्विध्यादिभेदः । ननु समस्तं वितते प्रतीयमानं
वा धर्मान्तरमुपादाय यत्रैवमितरयाप्युपमायामुपमेयस्य प्रकृततद्धर्माभिसंधानात्प्रतीयमानेऽसाधारणो
धर्मः अर्थाद्दानीयते न च श्लनकलादिभेदो लिंगवचनप्युपात्तेनैव साधर्म्येणोपमावगम्यते ॥ यथा यु
धिष्ठिरइवायं सत्यवादीति न तु युधिष्ठिर इव सत्यवादीमान्यवदन्नीतिप्रतिपत्स्यामहे । सत्यवादी सत्यव

का.प्र.
१०
११९

दतीतिवचनपौनरुक्त्यमाशंक्य कनीयसम् रैपोषंपुष्यातीति विद्युषि हि सत्यवादेन सत्यवाक्त्वमित्यर्थोऽवगमा
न सत्यमेवेतत् ॥ किंतु क्वचित्सुप्रयोगे तु समर्थनमिदं न तत्सर्वथा निरवद्यं । प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिविघाता दि
तिसंचेतन्मध्ववात्रप्रमाणम् अस्मादृश्यासंभवावपि उपमायामनुचितार्थतायामेव पर्यवसतः ॥ यथा ॥ ग्रथ्नामि
काव्यशशिनं विततार्थरश्मिमत्र काव्यस्य शशिना अर्थानां च रश्मिभिः साधर्म्ये तत्रापि न प्रतीतमित्यनुचितार्थ
त्वम् ॥ निष्पेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः जाज्वल्यमाना इव वारिधारा दिनार्धभाजः
परिवेषिणोऽर्कात् ॥ अत्रापि ज्वलन्त्यो वारिधाराः सूर्यमण्डलान्निष्पतन्त्यो न संभवन्तीत्युपनिबध्यमानोऽर्थोऽनौचि
त्यमेव पुष्णाति ॥ उत्प्रेक्षायामपि संभावनं ध्रुवेवादयः एव द्योतयन्तु नमेवानुसहंते । न यथाशब्दोऽपि केवल
स्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं पर्याप्तत्वात्तस्य वास्याम विवदितितत्वादिति तत्राशक्तिरस्य वाचकत्वदो
षः ॥ यथा ॥ उद्ययौ दीर्घिकागर्भान्मुकुलं मेचकोत्पलं नारीलोचनचातुर्यशंकासंकुचितं यथा ॥ उत्प्रे
क्षितमपि तान्त्रिकेन रूपेण परिवर्जितं वा निरूपाख्यप्रख्यमेतत्समर्थनायथ दृश्यन्तान्यासस्योपादानं तदा 132

नेलावसानेस्तोतां हि स्वल्पूर्डिंपरिसंक्रान्तिं विवारे ॥ एकस्मिन्स्पयभूते एवविषये पूर्वैत्रैकपदानु
प्रविष्टोऽरूपकानुप्रासोऽन्नरत्र च पूर्वेत्रिर्योरर्थयोस्तावेवविषये यस्थित्या विभागेन व्यवस्थितौ ॥ तेना
सौ वत्र रूपः प्रकीर्तितः ॥ उदयमनुपेत्याद्यानुग्राहकत्तया संदेहेन च विशिष्टतया हि रूपत्वादेके।
नैकपदाभिधेयत्न्यायव्यवस्थितत्वेन हि भेदत्वाच्चतुष्प्रकारस्तथैव संकरो व्याहृतः । प्रकारान्तरेण
तु न पार्श्वोव्याकर्तेमानंत्यात् प्रभेदप्रभेदानामिति प्रतिपादितः शब्दार्थोभयगतत्वेनत्रैविध्यन्तु 133
बालंकाराः ॥ अतः पुनरेष प्रतिनियमो यदनेनैषां तल्लोपिकाव्यपुष्पो भाति यथादेनत्वे कश्चिदलंका
रः । शब्दस्य कश्चिदर्थस्य कश्चिदुभयस्येति चेत् । उक्तमत्र यथा काव्ये दोषगुणालंकाराणां श
ब्दार्थोभयगतत्वेन व्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतो निमित्तान्तरस्याभावात् तत्रश्च योऽलंका
रो यदीयो भावाभावावनुविधत्ते स तस्यालंकारो व्यवस्थाप्यते. इति. एवं च यथा पुनरुक्तवदाभासः
परं परिस्तिरूपकं चोभयोर्भावाभावानुविधायित्वादुभयालंकारौ ॥ तथा हि ॥ प्रहृष्टहेतुकार्यान
ता

का०प्र० ९० १२० न्यासप्रभृतयोपि दृष्टव्याः ॥ अर्थे सत्यर्थवैचित्र्यमुक्तमयावभासते इति नेत्यपालंकृतिमध्ये वस्तु
स्थितिमनपेक्ष्यैवलक्षिताः ॥ योलंकारो यदाश्रितः स तदलंकार इत्यपि कल्पनायामन्वयव्यतिरे
कावेवाश्रयित्वा । तदाश्रयमंतरेण विशिष्टस्याश्रयिभावादित्यलंकाराणां यथोक्तनिमित्तएवपर 134
स्परमतिरेकोऽन्यायात् १५९ ॥ एषां दोषा यथायोगं संभवंतोपि केचन । उक्तेष्वंतःपतंतीति न पृथक्प्र
तिपादिताः ॥ तथाहि ॥ अनुप्रासस्य प्रसिद्ध्यभावो वैफल्यं वृत्तिविरोध इतिये त्रयेनयोस्ते प्रसिद्धविरु
द्धतामपुष्टार्थत्वं प्रतिकूलवर्णतां च यथाक्रमं नातिक्रामंति तत्स्वभावत्वात् ॥ क्रमेणोदा० ॥ चक्रीच
क्रारपंक्तिं हरिरपि च हरीन्धूर्जटिर्धूर्ध्वजांतानक्षं नक्षत्रनाथोरुणमपि वरुणः कूबराग्रं कुबेरः रंहः
संघः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य स्तौति प्रीतिप्रसन्नोन्वहमहिमरुचेः सोवतात्स्यंदनो
वः ॥ अत्र कर्त्रेकर्मप्रतिनियमेन स्थितिरनुप्रासानुरोधेनैव प्रतिपादिता न पुराणेतिहासादिषु तथा
प्रतीतिरिति प्रसिद्धविरोधः ॥ भणतरुणिरमणमंदिरमानंदस्यंदसुंदरेंदुमुखि यदि सल्लीलोल्लापिनि राम

गच्छसि तत्किं चिरादीयं मे ॥ अनयोर्ह्यलंकारयोर्मेलनेन विरहितस्त्रिनमंजुमंजुरसम् पसिमरणामकृणचरणा
रणारणकमकारणं कुरुते ॥ अत्र वाच्यस्य विवक्ष्यमाणेन न किंचिदपि चारुत्वं प्रतीयते इत्यपरिपुष्टार्थत्वेनैवानु
प्रासस्य वैफल्यं ॥ अङ्के मोत्कंठया पूर्णा माकंठं कलकंठिमाम् । कम्बुकंठ्याः क्षणं कंठे कुरु कंठार्तिमुद्धर
शृंगारे परुषवर्णाडंबरः पूर्वोल्लिखितानीत्यादि रुध्यते इति परुषानुप्रासे त्वप्रतिकूलवर्णताहतिविरोधः ॥
यमकस्य पादत्रयभागगतत्वेन यमकमप्रयुक्तत्वं दोषः ॥ यथा ॥ भुजंगमस्येव मणिः सदम्भा ग्राहावकी 135
र्णेव नदी सरम्भा । दुरन्ततां निर्णयतोऽपि जेता कथं नृपेण त्वमिहाप्रसदम्भाः ॥ अप्रमानस्योपमेयाज्जाति
प्रमाणगतं न्यूनत्वमधिकत्वं वा तादृशार्थस्यानुचितार्थत्वं दोषः । धर्मांशे च न्यूनताधिकत्वे यथा क्रमं हीन
पदत्वमधिकपदता च न व्यभिचरतः ॥ क्रमेणोदा॰ चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतं ॥ वह्निस्फुलि
ग इव भानुरयं चकास्ति ॥ अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते । युगादौ भगवान्वेधा विनिर्मित्सुरिव
प्रजाः ॥ पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ । वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसन्निभः ॥ अत्र च

का॰ प्र॰
टी॰
१२८

गल्लादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोऽन्यथैव कदर्थित इत्यनुचितार्थता ॥ स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णा-
जिनपटं वहन् । व्यराजन्नीलजीमूतभागश्लिष्ट इवांशुमान् ॥ अत्रोपमानस्य मौञ्जीस्थानीयस्तडिल्लक्षणो ध-
र्मः केनापि पदेन न प्रतिपादित इति हीनपदत्वम् ॥ स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञभीमं वपुराप कृ-
ष्णः । शतह्रदेन्द्रायुधवान्निशायां संसृज्यमानः शशिनेव मेघः ॥ अत्रोपमेयस्य शङ्खादेरनिर्देशः शशिनो
ग्रहणमतिरिच्यते इत्यधिकपदत्वं । लिङ्गवचनभेदोऽप्युपमानोपमेययोः साधारणं चेद्धर्ममन्यरूपं कुर्या-
त्तदैकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयद्दृष्ट्यावगतेस्सा विशेषणस्यैव तस्योपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयमानेन धर्मे-
ण प्रतीयेत इति प्रक्रान्तस्यार्थस्य स्फुटमनिर्वाहाद्भग्नप्रक्रमरूपत्वम् ॥ यथा ॥ चिन्तारत्नमिव च्युतो-
ऽसि करतो धिङ्मन्दभाग्यस्य मे । सन्तेवाभवितिनादेव श्रद्धाः कुलवधूरिव ॥ यत्र तु नानात्वेऽपि लिङ्गवच-
सोऽसाधारणाभिधायिपदस्य रूपभेदेनापद्यते न तत्रैव दूषणावतारः उभयत्राप्यस्य मानुगामितमस्त्व-
भावात् ॥ यथा ॥ गुणैरनर्घैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः । तद्वद्भासदृशोऽन्याभिर्भिन्नधुरताभृतः

136

ले व्योममिव गगनं तिन लेपं नमसमीचीनं [?] इति निर्विशेषणत्वमेतस्यानुचितार्थत्वं दोषः ॥ यथा ॥ दिवाकराद्रक्षति
यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवांधकारं । क्षुद्रेपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव ॥ अत्राचेतनस्य
तमसो दिवाकरात्त्रास एव न संभवति ऊन एव तस्य यो ज्ञेत महिम्ना परिरक्षणं । संभावित नत्कृपेण प्रतिभा
समानस्यास्य नकोऽपि दुष्यति स्वतन्त्रे तिष्ठत्येवं तत्समर्थनायत्तः साधारणविशेषणवशादेव समा
नोक्तिः स्वतन्त्रमप्युपमानविशेषणप्रकाशायतीति तस्यात्र पुनरुपादाने प्रयोजनाभावादनुपादेयतायत्न 137
दपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता दोषः ॥ यथा ॥ स्पष्टान्ति तिग्मरुचो ककुभः करै र्दयितयेव विजृंभिततापया । अ
तनुमानपरिग्रहयाऽऽस्थितरुचिरया विरयापि दिनश्रिया ॥ अत्र तिग्मरुचः ककुभांच यथासदृशविशेषण
वशानव्यक्तिः विशेषपरिग्रहेण नैव नायिकात्वाव्यक्तिः तथा ग्रीष्मदिवसश्रियोपि प्रतिनायकत्वेन
प्रतिपत्तिरिति किं दयितयेति स्वशब्दोपादानेन ॥ श्लेषोपमायामुपमानविशेषणस्य यत्रोपमानस्योपादानमं
तरेण साधारणेष्वपि विशेषणेषु न तथा प्रतीतिः ॥ यथा ॥ स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी ।

का॰प्र॰ प्रभातसंध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदेति ॥ अप्रस्तुतप्रशंसायामुपमेयमनयैवनीत्याप्रतीतं नपुनःक-
द॰ ध्यितानांप्रयोगेननेयम् ॥ यथा ॥ आहूतेषुविहंगमेषुमशकोनायान्पुरोवार्यतेमध्येवाधुरिवावसंस्तृणमण- 138
१२२ र्धत्तेमणीनांरुचं खद्योतोपिनकंपतेप्रचलितुंमध्येपितेजस्विनां धिक्सामान्यमचेतनंप्रभुमिवाना-
मृष्टतत्त्वांतरं ॥ अत्राचेतनमःप्रभोःप्रस्तुतनविशिष्टसामान्यद्वारेणाभिधेयतेर्युक्तमेवपुनःकथनं ॥ तदे-
तेलंकारदोषायथासंभवमिनान्येप्येवंजातीयकाःस्वयंतैयेवदोषजात्यांतर्भाविताननपृथक्प्रतिपादनम-
र्हंतीति ॥ ॥संपूर्णमिदंकाव्यलक्षणम् ॥ ॥इतिश्रीकाव्यप्रकाशेर्थालंकारनिर्णयोनामदशमउ-
ल्लासः ॥ १० ॥ इत्येषमार्गोविदुषांविभिन्नोप्यभिन्नरूपःप्रतिभासतेयत् नतद्विचित्रंयदमुत्रसम्यग्वि-
निर्मितासंघटनैवहेतुः ॥ ॥ इतिकाव्यप्रकाशाभिधंकाव्यलक्षणंसमाप्तम् ॥ कृतिःश्रीराजानकमम्म-
टालकयोः ॥ शुभमस्तुलेखकपाठकयोः ॥ शुभम् ॥ राम ॥ राम ।ऽ। राम ॥ ओम् ॥